

ISSN: 2822-5805

ANADOLU MECMUASI

MTÜ Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Cilt 1, Sayı 2, Aralık 2022

Volume 1, Issue 2, December 2022

Anadolu Mecmuası

**MTÜ Tarih ve Kùltür Araştırmaları Dergisi / MTU Journal of
History and Culture Studies**

Cilt 1, Sayı 2, 2022 / Volume 1, Issue 2, 2022

Sahibi / Owner

Malatya Turgut Özal Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Recep
BENTLİ

Editör / Editor

Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Doç. Dr. Mustafa ÖZYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT

Yazı İşleri Sorumlusu / Editorial Office

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa ALİCAN

Doç. Dr. Mustafa ÖZYÜREK

Dr. Öğr. Üyesi Habibe POLAT

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Dil Editörü / Language Editor

Arş. Gör. İlkin GÜVEN

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN

Yayın Türü

4 ay, süreli, yaygın

Kapak Tasarım / Cover Design

Arş. Gör. İlkin GÜVEN

İletişim / Contact

Anadolu Mecmuası MTÜ Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

E-mail: mtutarih@gmail.com.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/anamec>

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Adnan ÇEVİK / Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Altan ÇETİN / Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Cüneyt KANAT / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Emin ŞİHALİYEV / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Prof. Dr. Hasan MERT /Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERSAN / Ege Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ / İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE / Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara

Prof. Dr. Orhan YAZICI / İnönü Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer METİN / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Taner YILDIRIM / Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Tülay METİN / Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Ünal TAŞKIN / Adıyaman Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ / Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT / Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN / Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Teyfur ERDOĞDU / Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Hidayet KARA / Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Könül ƏSƏDLİ / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER / Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bahattin ÇATMA / İnönü Üniversitesi

Sayı Hakem Kurulu

Dr. Tevfik Orkun DEVELİ
Dr. Öğr. Üyesi Songül DUMLUPINAR ALİCAN
Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER
Doç. Dr. Murat SERDAR
Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL
Dr. Ahmet TUNÇ
Dr. Kazım UZUN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

SAYFA-PAGES

Kenan Erten – Esra Çıplak

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu Memlûk Mücadelesi

1-31

Cahit Polat

II. Abdülhamid Dönemi Malatya'sında İptidâî Mektepler
Hakkında Bir Değerlendirme

33-54

KİTAP İNCELEMELERİ / REVIEWS

Mehmet Sait Sütcü

Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzasının Tarihi Coğrafyası

93-102

Tuğba Özdoğan

Doğu'ya Yolculuk: Venedik Elçilerinin XV. Yüzyıl İzlenimleri

103-113

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Donald M. McKale

Çev. Celal Öney

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Arap Sorunu

55-79

Frank Tachau

Çev. Özcan Evrensel

Türklerde Millî Kimlik Arayışı

81-92

ZÜBDETÜ'T-TEVÂRÎH'E GÖRE TİMURLU-MEMLÛKMÛCADE- LESİ

Kenan ERTEN*

EsraÇIPLAK**

Özet

Timurlular tarihinin Farsça kaynaklarından olan Zübdetü't-tevârîh, Hâfız Ebrû (ö.1430) tarafından yazılmıştır. Timur döneminde, askeri ve siyasi politikalara yer verdiği eserinde Timur'un genişleme hamleleri anlatılmıştır. Kendisini Cengiz İmparatorluğu'nun doğal mirasçısı olarak gören Timur, Anadolu sınırlarına ulaştığında Erzincan Emirliği, Karamanoğulları, Dulkadiroğulları, Karakoyunlular ve Kadı Burhaneddin Devleti'nden kendisine itaat etmelerini istemiş Memlûk Devleti'ne de kalabalık bir elçilik heyeti göndermiştir. Memlûklerle ilk karşılaşmaları Berkûk döneminde başlamış ve onun 1400 yılı yazında Sivas, Malatya, Behisni, Ayntab'ı alarak güneye doğru ilerlemesi aynıyılın kışında Dımaşk önünde Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk'u mağlup etmesiyle bu münasebet son bulmuştur. Bu makalede Timur ile Memlûk sultanları Berkûk ve Ferec arasındaki diplomatik ve askeri münasebetler Zübdetü't- Tevârîh çerçevesinde incelenmiştir. Buna göre eserin ikinci cildinde ilgili kırsımların çevirisi yapılarak siyasi ve askeri bilgilerin yanında coğrafi ve mimaribulgular da dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Hâfız Ebrû, Timur, Memlûk, Suriye (Dımaşk) Seferi, Osmanlı, Yıldırım Bâyezid.*

* Uzman Tarihçi, Orcid 0000-0002-1271-0654

** Dr. Öğr. Üyesi. Muş Alparslan Üniversitesi FEF Tarih Bölümü Orta çağ Tarihi.
Orcid: 0000-0003-4577-3026

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
THE TIMURID MAMLUK STRUGGLE ACCORDING TO ZUBDETUAL-TAVÂRÎH

Abstract

Zubdetu al-tawârîh which is one of the Persian sources of Timurid history, was written by Hâfiz Ebrû (d.1430). Timur's expansion moves are explained in his work, which includes military and political policies during the Timurid period. Seeing himself as the natural heir of the Genghis Empire, Timur, when he reached the Anatolian borders, asked the Erzincan Emirate, The Karamanids, Dulqadir Emirate, Karaqoyunids and the Qadi Burhan al-Din State to obey him and sent a large embassy delegation to the Mamluk State. His first encounters with the Mamluks began during the Barquq period, and his advance to the south by taking Sivas, Malatya, Bahasna, 'Ayntab in the summer of 1400, and in the winter of the same year, in front of Damascus, the Mamluk Sultan Faraj

b. with the defeat of Barquq, this relationship came to an end. In this article, diplomatic and military relations between Timur and the Mamluk sultans Barquq and Faraj are examined within the framework of Zubdetu al-tawârîh. Accordingly, in the second volume of the work the relevant parts were translated, and besides the political and military information, geographical and architectural findings also drew attention.

Key Words: *Hâfiz Ebru, Timur, Mamluk, Syrian (Damascus) Expedition, Ottoman, Yildirim Bâyezid.*

Giriş

Timurlular dönemi âlimlerinden İranlı coğrafyacı ve tarihçi Şihâbüddîn Abdullah b. Lütfullah Hâfî ya da bilinen adıyla Hâfiz Ebrû, Herat'ta doğmuş, bu sebeple çoğu tarihçi kendisine "Heratî/Herevî" demiştir. Nisbesinde geçen Hâfî ifadesinden anlaşıldığı üzere Hâf'tan ve buraya bağlı Bihdâdîn köyündendir¹. Abdurrezzak Semerkandî (ö.1482), onun Herat'ta doğduğunu ancak eğitiminin büyük kısmını burada tamamladığı için çıkış yerini Hermedan olarak nakleder. Handmir (ö.1535)

¹ Hâfiz Ebrû, Zübdetü't-tevârîh, c. 1, (thk. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevadî), Vize-ret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran 1372, s. 13-19; Samad Kalantari, Zubdat al-tavarih-i baysungurî hâfiz-ı abru (İnceleme-Metin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993,s.4-8.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

Habîbü's-siyer adlı eserinde “*onun gibi büyük bir âlimin köy adı ile anılmasını istemediğini*” belirtmiş ve onu *Herevî* olarak kaydetmiştir. Timur gibi iyi bir satranç ustası olan müellif, eserlerinde kendisini *Kâtibel-Âbd ibn Lutfullah* olarak nitelemiştir. Hâfız'ın doğum tarihi ile ilgili olarak dönem kaynaklarında Şahrûh'un saltanatına yaklaşık otuz yıl müşahede ettiği bilgisi mevcuttur. Muasır olan müelliflere göre Hâfız Ebrû, Emir Timur tarafından sarayına kabul edilmiş Nizamüddin Şâmî'nin (ö.1412) eserinden haberdar olmuş hatta tarihini bu kitaptan kopyalamıştır. *Zübdetü't-tevârih*'te verilen bilgide onun Şâmî'nin *Za-fernâmesi*'ne zeyl ve önceki eserin de muhtasarını yazdığı belirtilmektedir. Fasihi Havafi (ö.1442), “*Zübdetü't-tevârih kitabının yazarı Hâfız Ebrû olarak bilinen Mevlâna Şihâbüddîn Abdülhafî'nin ölümü 3 Şevval 833 (25 Haziran 1430) tarihinde pazar günü Sercem'de gerçekleşti*” demiş² ve cenazesi Şeyh Ebu'l-Ferec-i Zencanî'nin türbesine defnedilmiştir.³

Hâfız Ebrû'nun eserleri Timurlular ve İran tarihi için büyük önem taşır. *Zübdetü't-tevârih* (Mecma'ü't-tevârih veya Mecma'ü't-tevârihi's-sultâniyye)'in orijinal kısmı “*Zübdetü't-tevârih-i baysungur*” adını taşıyan dördüncü ve son kısmı iki kısma ayrılır. Şâhrûh'un oğlu Mirza Baysungur'a ithaf edilen *Zübdetü't-tevârih-i baysungur*'un birinci kısımda İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in ölümünden (1355) başlayarak Timur'un ölümüne (1405) kadar İran ve Türkistan; ikinci kısımda 1427 yılına kadar Şâhrûh tarihinden bahsedilir. Eserin orijinal olan kısmı bu son bölüm olup Seyyid Kemal Cevadî tarafından (hş.) 1380'de *Zübdetü't-tevârih* adıyla dört cilt halinde Tahran'da neşredilmiştir. Yıl esasına göre düzenlenen eserin dördüncü bölümünün ikinci kısmı müellifin yaşadığı döneme ait olayları ihtiva ettiği için ayrıca önem taşır. Şâhrûh'un Karakoyunlular üzerine çıktığı ikinci sefere katılan müellifin seferden dönerken vefat etmesi sebebiyle eserin tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Hâfız Ebrû; Taberî'nin *Tarih*, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-*

² Fasihi Ahmed b. Celaleddin Muhammed Havâfi, *Mücmel-i fasihi* (777-849), c. 3, (haz. Mahmud Ferruh), Çap-ı Tus, Meşhed 1339, s. 266.

³ V. V. Barthold, “Hâfız Ebrû”, c. 5/1, İA, MEB, İstanbul 1987, s. 77; Felix Tauer, “Hâfız-ı Ebrû”, c. 3, EI, E. J. Brill Leiden 1986, s. 57-58; DİA, “Hâfız Ebrû”, c. 15, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997, s. 89-90.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
zeheb, Firdevsî'nin *Şâhnâme*, Utbî'nin *Târîh-i yemîn*, ibnü'l-Esir'in *el-Kâmil*, Mirza Şerefeddin Kazvî'nin *el-Mu'cem fi âsâri mülûki'l-acem*, Zahirüddîn-i Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*, Cûzcânî'nin *Tabakât-ı nâsırî*, Atâ Melik Cüveynî'nin *Târîh-i cihângüşâ*, Kâdı Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârih*, Vassâf'ın *Târîh-i vassâf*, Reşidüddin'in *Câmi 'u't-tevârih* ve Hamdullah el-Müstevfi'nin *Târîh-i güzîde* adlı eserlerini kaynak olarak kullanmıştır.⁴

Hayatı, askeri faaliyetleri, diplomatik ilişkileri, döneminde yazılan eserler ve ilim adamlarına olan muamelesi gibi pek çok unsuru ile tarih sayfalarında geniş yer bulan Timur'un soyu, torunu Uluğ Bey Dönemi'nde onun mezarı üzerine dikilen yeşim taşıdaki ensâba göre Cengiz Han'a dayandırılmıştır.⁵ Timur, 1370 yılında Cengiz Han soyundan Suyurgatmış'ı hanlık tahtına oturtup "han" ve kendisini "ulugbek" yani beğlerbeği ilan etmiştir. Timur'un Kazan Halil Han'ın kızı Saray Melik Hatun'la evlenmesi de bu dönemde rastlar ki, Timur bundan sonra "han damadı" manasına gelen "Kürenken" lakabıyla tanınacaktır. Bunu müteakip Belh'te toplanan kurultayda ise ulema tarafından Timur'a "Sahip Kıran" ve sonra da Kutbeddin lakabı verilmiştir.⁶

Timur'un 1360 ile 1370 yılları arasındaki siyasi faaliyetleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. 1370'ten sonra eş zamanlı ve art arda Harizm (1371-1379), Deşt-i Kıpçak (1375-1378), Horasan (1380-1386), İran (1386-1388 üç yıllık seferi), Sırderya havzası (1388-1391), Taberistan (Mâzenderan) (1392-1397 beş yıllık sefer), Anadolu (1394-1399), ön Asya seferi (1399-1404 yedi yıllık sefer)) Timur'un cihan hâkimiyeti projesinin adımlarıdır. Moğollardaki *gökyüzünde bir tane güneş ve ay varken yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir* fikri, Timur dönemi müelliflerinden Yezdi'nin ifadesiyle, *dünya iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir. Tanrı nasıl bir tane ise sultan da bir tane olmalıdır* şeklinde tezahür etmiştir.⁷

⁴ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 15-19; Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", (çev. A. Ateş), Belleten, c. 29, Sayı: 113, 1965, s. 56-57.

⁵ İsmail Aka, Timur ve Devleti, TTK Yay., Ankara 1991, s. 3-5.

⁶ Nizamüddin Şâmî, Zafername, (çev. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 9-10.

⁷ Şerefüddin Ali Yezdi, Emîr Timur (Zafername), (çev. Ahsen Batur), SelengeYay., İstanbul 2013; s. 92; İ. Aka, Timur ve Devleti, s. 107; Musa Şamil4

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
Timur'un Memlûklerle Karşılaşmadan Önceki Siyasi ve Askeri Faaliyetleri

Ön Asya, Anadolu ve Ortadoğu'da kurulmuş irili ufaklı pek çok siyasî teşekkülün Timur'a karşı yaklaşımları birbirlerine ya da Timur karşı- sındaki durumlarına göre belirlenir. Bu dönemde orta ve yakın doğunun önemli devletleri olan Osmanlılar (1299-1922) ve Memlûkler (1250- 1517) arasında Orta Anadolu'da nüfuz mücadelesi söz konusudur. Siyasi dengelerde adı geçen diğer teşekküller Sivas-Kayseri bölgesinde Kadı Burhaneddin Devleti (1381-1398),⁸ Karamanoğulları, Erzincan Emîrliği, Karakoyunlular (1337-1522) ve Akkoyunlulardır. Anadolu'da siyasi bir birliğin olmaması yanında Karadeniz'in kuzeyinde Altınorda Hanlığı (1241-1502), Bağdad'da Celâyirîliler hüküm sürerken batıda ise eski gücünden uzak ve Osmanlılar karşısında sürekli toprak kaybeden Bizans bulunmaktadır.

Hemen her siyasî teşekkülün kendi iç hezeyanlarını yaşadığı bu dönemde ileri doğru büyük adımlar atan Timur (1370–1405) ise adeta bu devre mührünü vurmuştur. Timur'un bu yüzyılda Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab'ı istila etmesi ile gücünü iyiden iyiye artırması pek çok devletin huzursuz olmasına neden olmuş bu düşünce ile ilk olarak Kadı Burhaneddin Devleti ve Memlûk Devleti ona karşı tedbir almıştır.⁹

Memlûk devletinin tabiiilerinden Dulkadiroğulları'nın metbuu ile olan ilişkileri dönem dönem farklılık göstermiştir. Örneğin, Mısır ve Bilâdü'ş-Şam memleketlerinin hâkimi Memlûk Sultanı Berkûk (1382–

Yüksel, "Dönemin Arap Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı", Tarih İncelemeleri Dergisi, c. 25, S. 1, 2010, s. 352.

⁸ Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Devleti, Ankara 1970, s.121-131; aynı müellif, "XIV.-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar III, Sivas- Kayseri Hükümdarının Kişiliği ve Devletinin Yapısına Dair Düşünceler", Atatürk Konferansları 5, TTK, Ankara 1975, s. 39-60.

⁹ Aka, a.g.e., Ankara 1991, s. 19; Yaşar Yücel, Timur'un Ortadoğu-Türkiye Seferleri ve Sonuçları (1393–1402), TTK, Ankara 1989, s. 11; aynı müellif, "Türkiye ve Yakın Doğu Üzerinde (1393/94) Timur Tehlikesi", Belleten, 37/146, 1973, s. 166.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

1399)¹⁰ döneminde Dulkadiroğulları'nın, Memlûk Devleti aleyhine olan faaliyetleri hız kazanmış hatta bu sebepten Timur'un Anadolu'daki her bir devlette gönderdiği ve itaatlerini istediği mektuplardan biri de Dulkadiroğulları'na gelmiş onlar ise Memlûklerle olan husumetlerinden dolayı bu teklifi kabul etmekten çekinmemişlerdir.¹¹ Dulkadiroğulları ayrıca güneye yapılacak seferde Timur'un askerlerine mihmandarlık yapacaklarını bildirmişler¹² ve onun elçilerini, kendilerini tehdit eden Memlûk Devleti'ne yönlendirmişlerdir. Muhalif grup içerisinde yer alan bir başka unsur da Akkoyunlular olup 1393/94 yılı başlarında Karakoyunlular ile yaptıkları mücadeleden mağlup ayrılmış ve Kadı Burhaneddin'in topraklarında mülteci durumundadırlar.¹³ Erzincan Emirligi, Hasankeyf ve Mardin sultanı İsa Emir'in, Timur'a bağlılığı da teyit edilmektedir.¹⁴ Timur'a, menfaatleri doğrultusunda bağlılıklarını arz eden Anadolu ve Yakındoğu'daki devletlerin aksine diğer bir grup da Kadı Burhaneddin öncülüğünde Timur aleyhine bir araya gelmiştir.¹⁵ Timur, elçileri vasıtasıyla itaatlerini istediği mektubun bir örneğini Memlûklere, diğer bir nüshayı ise Osmanlı Devleti'ne gönderdi.¹⁶ Kadı Burhaneddin'e gönderdiği mektupta; *Fars ve Irak ülkelerini fethettiğini, sultandan emir ve fermanına uymasını, hutbe ve sikkeyi değiştirmesini, kendisine asker ve mal göndermesini* bildirmiş¹⁷ Kadı Burhaneddin, onun bu isteğini reddettikten sonra devlet erkânını huzuruna çağırıp Timur'la savaşmaktan başka bir çare olmadığını dile getirmiştir. Timur'un 1394 yılı başlarında Mardin ve Diyarbakir'i ele geçirdiği aynı

¹⁰ Şehabeddin Tekindağ, Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XVI. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar), İstanbul 1961, s. 53-54, 63-69.

¹¹ Bu husumetin nedeni hakkında bkz. Tekindağ, a.g.e., s. 84-88.

¹² Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, Bezm u rezm (Eğlence ve Savaş), (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 418.

¹³ Yücel, agm., s. 164.

¹⁴ Zübdetü't-tevârih, s. 778-779; Zafername, s.178, 182; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay. 6. Baskı, İstanbul 2001, s. 197-198.

¹⁵ Esra Çıplak, "XIV. Yüzyılda Süper Güçlerin Nüfuz Sahası Sivas", Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu, Sivas, 29 Eylül – 1 Ekim 2005, s. 159. ¹⁶ Bezm u Rezm, s. 419-420; Şevkiye İnalçık, "İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler", AÜDTCFD, 6/3-4, 1948, s. 350.

¹⁷ Bezm u Rezm, s. 414.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

yılın ortalarında Karakoyunlu Kara Yusuf (1389-1420)'un bulunduğu Muş ovasına indiği haberleri üzerine Sivas'ı olası bir saldırıya karşı tahkim ettirmişti.¹⁸ Kara Yusuf buradan çekilince Timur, Aladağ ve Avnik kalesini de ele geçirdi. Timur'un Anadolu içlerinde ilerleyişi karşısında Kadı Burhaneddin, *Timur'un zalim bir karakterde olduğunu, onun yaptıklarının İslâm ile ilgisi olmadığını, yalnızca kişisel istekleri doğrultusunda davrandığını, onunla mücadele edilmesin ve onun karşısında yer alınması gerektiğini* bildiren bir mektubu seçkin bir heyet ile birlikte Sultan Berkûk'a gönderdi.¹⁹ Elçiler henüz yola çıkmışken Mısır sultanından da yardımlaşma ve dayanışma bağlarını güçlendirmek ve Timur'un elçilerini Kahire'ye götürmek istediklerini bildiren bir heyet geldi. Kadı Burhaneddin, kendisine gelen bir elçiyi düşman dahi olsa teslim etme taraftarı değildi ancak kendisinin Timur taraftarı olduğunun düşünülmemesi için bu elçileri Sultan Berkûk'a göndermek durumundakaldı.

Timur ise Kadı Burhaneddin'e gönderdiği elçinin geri dönmesi üzerine elçisinin iade edilmesini talep edip aksi halde "*Sivas'ın sağlam ve muhkem oluşuna güvenmeyin!*" dediği tehdidine karşın Kadı'nın tepkisi sert oldu ve boyun eğmeyeceğini açıkça gösterdi. Timur'un Sivas'a yaklaştığı haberi üzerine durum daha ciddi bir boyut kazanırken iç siyasi dinamiklerin etkisiyle yönünü değiştirerek Gürcistan'a doğru yol alması karşılaşmayı sadece erteledi.

¹⁸ Sivas'ı Hafız Ebrû şöyle anlatır: Sivas şehrinin uzun ve sağlam bir duvarı vardı. Bu duvarı Alâeddin Keykubad Selçukî imar etmişti. Bu duvarın genişliği on metre idi ve büyük taşlarla inşa edilmişti. Büyük taşları kesip duvarı buşekilde yapmışlardı. Her taşın uzunluğu iki ya da üç metre genişliği bir metreve yüksekliği ise yirmi metre idi. Bu duvarın başı, altı metre genişliğindeydi. Her yüz metrede ya da iki yüz metrede bir yol açtılar. Duvarlar doğu ve kuzey yönlerinde inşa edilmişti. Bölgenin batısında büyük bir hendek ve derin birarazi vardı. Bu yerlerin çoğu suyla doluydu öyle ki tünel açma imkânı yoktu. Ancak batı tarafında tünel yapılabilirdi. Bkz. Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 900. ¹⁹ Bezm u Rezm, s. 419-420.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
Timur'un Memlûk Sultanı Berkûk ile Karşılaşması

Sınırları Malatya'ya kadar uzanan Memlûklerin bölgenin siyasetinde etkin bir rol oynadığı görülmektedir. Timur'un, 1386'da Tebriz'i ele geçirip ertesi yıl da Urfa'yı tahrip etmesi ile aslında Timur ile Memlûk Devleti arasındaki ilk mücadele başlamış oldu. Zira Timur'un yayılma politikasına karşın Mardin, Bağdad ve civardaki idareciler Memlûk sultanından yardım talep etmişti.²⁰ Timur'un elçilerinin Memlûk Devleti sınırlarında sultanın emriyle öldürülmesi iki devlet arasında büyük bir uçurum açtı.²¹ 1393'te Bağdad'ı istila eden Timur,²² Sultan Berkûk'u tehdit ederek niyetinin savaş olduğunu ona göstermiş ancak bölgede ilerleyişini durdurarak Hindistan'a yönelmiş²³ ve Berkûk da bundan istifade ile Bağdad'ın geri alınmasında yardımcı olmuştu.²⁴ Bu olayların tetikleyicisi ise Celâyirli Üveys olmuştu. Sultan Ahmed b. Üveys'in Bağdad'dan ayrılıp askerleriyle Hille'ye²⁵ ardından da Haleb'e varması onu takip eden Timur'un onu yakalamaması rekabetin diğer boyutunu başlatmıştır. Hâfiz Ebrû'nun ifadesiyle Dicle nehri üzerinde havadaki kuşlar ve denizdeki yunuslar gibi geçtiğini belirtmesine rağmen Timur'un özeleştirisini de nakleder. "*O gün ulaştığım gibi Dicle Nehri'ne girip geçseydim şüphesiz Sultan Ahmed'i ele geçirirdim ben beklediğimiçin o fırsat buldu ve gitti.*"²⁶ Timur, Bağdad'a ulaştığında, Sultan Ahmed'in kaçmış Emir Osman Abbas ile Kerbelâ mevziinde savaşmışlardı. Sultan Ahmed o hezimetten sonra Haleb tarafına yöneldi ve Dimaşk sınırına ulaştı. Sultan Ahmed, önce Memlûk Sultanlığının Suriye sınırındaki Âl-i Fadl bedevilerinden Emir Nu'ayr tarafından er-

²⁰ Philip Hitti, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (çev. Salih Tuğ), c. 4, İstanbul1980, s. 1131.

²¹ Şâmî, Timur'un 795 yılında (1393) Bağdad'a girdiğinde Mısır'a bir elçilikheyeti gönderdiğini teyit etmektedir. Bkz. Zafernâme, s. 265.

²² Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 766, 768, 770.

²³ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 797.

²⁴ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 797.

²⁵ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 766.

²⁶ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 768.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

Rahba'da ağırlandı²⁷ daha sonra Memlûklerin Haleb²⁸ Nâibi Emîr Cul- ban Sultan Ahmed'i karşılayıp ikram ve hizmette bulundular.²⁹ Sultan Ahmed, Haleb'de iken Berkûk tarafından bir elçi geldi ve Sultan Ahmed'i ta'zim edip hizmetinde olduğunu belirtti. Elçi ayrıca Berkûk'un şunları söylediğini ifade etti: "*Bütün memleketin ve hizmetkârlarım senin hizmetindedirler. Vereceğin bütün emirleri yerine getirmeye hazır- dırlar.*"³⁰ Sultan Ahmed, Berkûk'un elçisine çok iyi muamelede bulunup üç tane iyi at, kaba, kemer ve başlık verdi. Daha sonra iyi bir ordu hazırlayıp Dımaşk'a yöneldi ve burada güzel bir şekilde ağırlandı. Bir- kaç gün sonra Mısır'a hareket etti ve yüz otuz Arap atı, otuz üç altın dikimli elbise ve başka eşyalarla birlikte Berkûk onu bizzat karşıladı. Berkûk ona askeri destek sağlayacağını vadetti ve akabinde büyük bir ordu vereceğini ve ihtiyaçlarını da karşılayacağını söyleyerek bu kuvvetle beraber Haleb tarafına gönderdi.³¹ Sultan Ahmed, Haleb'e ulaştığı sırada Timur'un Bağdad'dan Mardin'e oradan Avnik Kalesi'ne, oradan da Gürcistan'a gittiğini öğrendi. Bundan sonra Kıpçak ovasından Toktamış Han'ın askerlerinin ulaşmış olduğu haberini öğrenince Berkûk veadamlarından özür diledi. Haleb'den büyük bir orduyla Bağdad'a Dârü's-Selem'e yöneldi. Hâce Mesud Sebzavârî de üç bin adamla Bağdad'daydı. Sultan Ahmed'in geliş haberini duyunca Bağdad'ı bırakıp

²⁷ Arthur Stanley Tritton, "The Tribes of Syria in the Fourteenth and Fifteenth Centuries," Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12 (3/4), 1948, s. 571.

²⁸ Haleb Nâibliğine bağlı irili ufaklı 40 kadar küçük nâiblik vardır. Bkz. Kâzım Yaşar Kopruman, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri, KBY, Ankara 1989, s. 162.

²⁹ Sultan Ahmed'in Timur ile olan münasebetleri ve Memlûk Devleti'ne ilticası hakkında bkz. el-Makrîzî, Kitâb es-sülûk li-ma 'rifet düvel el-mülûk, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), c. 5, Matba'at Dârü'l-kütübi'l- 'ilmiyye, Beyrut 1997, s. 338-339.

³⁰ Bu konuda es-Sülûk ve en-Nücûm'da bilgi bulunmamaktadır. İbn İyas ise daha mütevazı bir anlatımla Ahmed b. Üveys'in karşılandığı ve ona hil'at giydirildiğini eserinde vermektedir. Bkz. İbn İyas, Bedâi 'u'z-zuhûr fi vekâi 'i'd-duhûr, c. 1/2, (neşr. Muhammed Mustafa) Kahire 1974, s. 464-465.

³¹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 796.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
Şuşter tarafına gitti. Sultan Ahmed de Bağdad'a ulaştı ve 1395 yılının ilk ay-
larında tekrar Bağdad'ı ele geçirdi.³²

Timur'un Memlûk Sultanı Ferec b. Berkûk ile Karşılaşması

Timur, Azerbaycan bölgesine yöneldiği zaman Emir Yusuf ondan önce yur-
dunu terk etmiş ve Türkmen emirlerden bir grupla Diyarbekir böl-
gesine gitmişti. Sultan Ahmed de 1399/1400 yılında Timur'un Gürcis-
tan'ı ele geçirip Menk Kul'a³³ yerleştiğini duyunca alabildiği kadar mal-mülkü ile Bağ-
dad'dan çıkıp Musul'a doğru gitti. Emir Kara Yusuf ve Sultan Ahmed bulu-
şup Timur hakkında istişare yaptılar ve Ana-
dolu'ya Yıldırım Bâyezid'in yanına gelmek için anlaştılar. Bu sırada Berkûk (ö.1399) vefat etmiş ve yeri-
ne kaynakta iki farklı şekilde yazı-
lan (Ferrah/Ferruğ) oğlu Ferec b. Berkûk (ö. 1412) isimli küçük (bâzmande) bir erkek çocuğu geçti.³⁴ Emir Yusuf ve Sultan Ahmed bu sırada Mısır'a bir elçi gönderip yardım talebinde bulun-
muşlar ancak el-
çinin geri dönmesini beklemeden Haleb'e yaklaşmışlardı. Bunun üye-
rine Haleb Naibi Emir Kara Timurtaş da bir ordu hazırlayıp çıktı ve onlarla savaştı.³⁵ Bu karşılaşmada Sultan Ahmed ve Kara Yusuf galip gelseler de Haleb'i ele geçirecek güce sahip değillerdi. Bundan sonra bu iki-
si hakkında bilgi Osmanlı cephesinden olacaktır.³⁶

Hâfız Ebrû, Timur'un Bilâdü'ş-Şam'a harekâtının meşruiyetini Ku-
ran-ı Kerim'e atfeder. "*Bir şehri helak etmek istersek ileri gelenle-
rine emrimizi tebliğ ederiz, buyruktan çıkar, orada isyana koyulurlar da azabı hak
ederler, biz de onları tamamıyla helak eder, orasını yerleyeksan ederiz.*"³⁷

Buradan kasıt 1391'de Mazenderan'ın ele geçirilmesinden sonra Timur, Emir Veli'nin nâiblerinden ve kendisinin de mülazımı ve

³² Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 797.

³³ N. Şâmî'de Menkûl olarak geçiyor. Bkz. Zafernâme, s. 191.

³⁴ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 894; Esra Çıplak, el-Melik en-Nasır Ferec b. Berkûk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1399-1412), Gazi Üniversitesi, SBE, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 15-18. ³⁵ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 892.

³⁶ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 892.

³⁷ İsrâ Suresi 17/16; Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 903.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

nedimi Hâce Şeyh Save'yi hediyelerle elçi olarak memlûk sultanına göndermişti. Elçi, komşu olduklarını ve bu ülkenin Timur'un muzaffer ordusunun hâkimiyeti altına girdiğini, kendi vazifelerinin ise komşu- luğa riayet etmek olduğunu belirtti. Ayrıca bundan sonra da taraflar arasında elçi gidiş- gelişleri ve ticaretin yapılması için dostluk kapısının aralanması gerektiği ve halk için güven ortamının bu şekilde oluşacağı söylendi. Elçi, Şam sınırına ulaştığında kadim bir düşmanlık olmaksızın onu yanındaki kişilerle beraber öldürüldüler ve bu işin akıbetinin ne kadar kötü sonuçlar doğurabileceğini hiç düşünmediler. Müellif burada Otrar hadisesine atıf yapmış *ilginç olan Sultan Muhammed Harzem- şah'ın, Cengiz Han'ın elçileri ve tüccarlarını öldürdüğü ve bunun so- nucunda onların başlarına neler geldiğini bilmele- rine rağmen bu olayı gerçekleştirmeleri* demiştir. İkinci bir sebep Timur'un gulamların- dan Emir Atılmış'ın (Atlamış) bir savaşta onu yakalayıp Mısır'da tu- tuklamalarıydı.³⁸ Ricada bulunmalarına rağmen geri gönderil- medi.

Bu olaylardan dolayı Timur, Sivas'ta işi bitince Malatya sını- rından bir elçiyi Şam'a gönderdi. Timur, Şam arazisine yabancı bir ordugötürmek istemediğini, cahillik etmemelerini, öldürülen elçinin intika- mından vazgeç- mesi ve Şam bölgesini rahat bırakmak için hızlıca Atıl- mış'ı göndermelerini belirtti. Ancak şanslarını yitirdiklerinden olsa ge- rek bu sözleri dinlemedi- ler.³⁹

³⁸ es-Sülûk, c. 5, s. 382; Timur'un yakınlarından Avnik Kalesi hâkimi Atıl- mış, Kara Yusuf Bey tarafından tutuklanarak Kahire'ye gönderilmişti. Bkz. İ. Aka, Timur ve Devleti, TTK, Ankara1991, s. 26; F. Sümer, Karakoyunlular 1, 2. baskı, TTK, Ankara 1984, s. 59.

³⁹ Zübdetü't-tevârîh, c.2, s.904; es-Sülûk, c. 5, s.393-394; ibn Tagrıberdî, en-Nücûm ez-zâhire fî mulûk mısır el-kâhire, (thk. Fehim Muhammed Şaltût), c. 12, Hey'eti Mısıriyye, 1970, s. 220; ibn Hacer el-'Askalânî, İnbâ'ü'l-gumr bi- ebnâ el-'umr, (neşr. Hasan Habeşi), c. 4, Kahire 1994, s.191; ibn 'Arabşah ise, Timur'un Ayntab'da bulunduğu sırada Suriye nâiblerine gönderdiği mektupta onlardan kendisi Mahmud Han adına sikke kestirip hutbe okutmalarını, ayrıca kız kardeşinin kızının kocası olan Atılmış'ın serbest bırakılmasını istediğini yazmaktadır. Bkz. ibn Arabşah, 'Acâ'ibü'l-makdûr fi nevâ'ibi timur, (neşr. Ahmed Fâyiz el-Hımsî), Beyrut1986, s. 129–130; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakın-Doğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler", s. 259–260.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

Timur, Mısır'a gitmek istediğinde ise yön değiştirip önce Hindistan'a gitti sonra Gürcistan'ı ele geçirdi. Bundan sonra da sultanlık çetresi Rum diyarını sardı ifadesinden anlaşılacağı üzere hedef Anadolu olarak belirlenmiştir. Elbette öncesinde geride yarım bıraktığı meseleyi tamamlaması gerekti. Şam'a saldırı kararı kesinleştikten sonra Timur, Behisni (Behnesâ)⁴⁰ Kalesi'ne yöneldi ve kalenin çevresini bir yüzük gibi muhasara etti.⁴¹ Güzel, nimeti bol, sonsuz meyve, bakliyat ve sahipsiz yüksek binaları olan bir şehir olarak tasvir edilen Anteb'e ('Ayn Tab)⁴² yönelen⁴³ Timur, güçlü bir saldırı ile orayı ele geçirdi ve kaleyi yerle yeksan edip oradan Haleb'e yöneldi.⁴⁴

Haleb'in Ele Geçirilişi

Timur, Anteb'de bulunduğu sırada gönderdiği elçilerini, Şam Nâibi Suddun'un Sultan Ferec'in emriyle katledip⁴⁵ ona açıkça meydan okuması neticesinde Timurlu ordusu Haleb'e doğru hareket etti. Timur'un askerleri Behisni Kalesi'ne ulaştıkları andan itibaren Haleb ahalisi hep bir tedirginlik içerisindeydi. Haleb Emiri Timurtaş bu olayı bildirmesi için bir kişiyi Kahire'ye gönderdi. Ferec, çevredeki emirlere Dımaşk,

⁴⁰ Behisni, dağlar arasında ve yüksek bir tepe üzerinde bulunan kaledir. Çok sağlam olduğu için insan aklını hayrete düşürür ve akıllı bir insan bile onu ele geçirmede aciz kalır. Yüksek bir dağ üzerinde bulunmasına rağmen etrafında burçlar, hisarlar ve duvarlar yükseltilmişti. Bkz. Hâfiz Ebrû, Coğrafya-yı hâfiz-ı ebrû, (thk. Sadık Seccâdi), c. 1, İntişârât-ı Bünyan, Tahran 1997-1999, s. 373-374.

⁴¹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 905.

⁴² Coğrafya-yı hâfiz-ı ebrû, c. 1, s. 369.

⁴³ Anteb Kalesi sağlam olup kalenin etrafında dağa bitişik olmayan 30m. genişliğinde derin bir hendek vardı. Hendeğin yanında ise hiç kimsenin oraya gitmeye cesareti kalmaması için ok atma yeri yapılmıştı. Hendeğin üzerinde istedikleri zaman kaldıracabilecekleri bir köprü inşa etmişlerdi. Kale tarafında dağdan burçlara bir süvarinin geçebileceği şekilde tüneller kazılmıştı. Kalenin dış duvarları beyaz taştan ve duvarların üzerinde de mevziler vardı. bkz. Züb-detü't-tevârih, c. 2, s. 906.

⁴⁴ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 906.

⁴⁵ en-Nücûm, c. 12, s. 220.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

Tarabulus,⁴⁶ Antakya,⁴⁷ Humus,⁴⁸ Hama,⁴⁹ Baalbek'ten⁵⁰ Gazze⁵¹ ve Remle'ye⁵² kadar bu gibi yerlerden de Rum kalesi ve diğer mevzilerden Haleb'e Timurtaş'ın yardımına gitmesini kendisinin akabinde geleceğini bildirdi.⁵³ Bu nâibler arasında; Şam Nâibi Sudun, Tarabulus Nâibi Şeyh el-Mahmûdî, Hama Nâibi Dokmak el-Hasekî, Sâfed Nâibi Altın-boğa el-Osmânî ve Gazze Nâibi Ömer b. et-Tahân el-Halebî yer almak- taydı.⁵⁴ Sudun'un emrinde Haleb'de üç bin atlı asker toplandı.⁵⁵ Birbir-lerine ulaştıklarında Timurtaş “şu an bize doğru gelen topluluk da ataları Cengiz Han'ın *birlik olunca dünyayı ele geçirebilirsiniz* şeklindeki vasiyetini duymuşlardır” demiş ve tehlikenin boyutuna dikkat çek- mişti.⁵⁶ Emirler Timur karşısındaki mukavemet için istişare yaptılarsa da hem Arap hem de Fars kaynaklarına göre ortak bir karara varamadı- lar.⁵⁷ Timur, Haleb Nâibi Timurtaş'a son bir elçi göndere- rek⁵⁸ “kendi- sinin Haleb valiliğinde daim olacağını fakat elçilerini öldürt- müş olan Sudun 'un tutuklanmasını istediğini” bildirdi.⁵⁹ Timurtaş bu elçiyi diğer

⁴⁶ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 346.

⁴⁷ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 360-366.

⁴⁸ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 343-345.

⁴⁹ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 347-348.

⁵⁰ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 337.

⁵¹ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 327-328.

⁵² Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 329.

⁵³ es-Sayrâfî, Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fî tevârîhi'z-zamân, (neşr. Hasan Habeşi), c. 2, Matbaatü Dârü'l-Kütüb, Kahire 1971, s. 71-73; Kopruman, a.g.e., s. 26.

⁵⁴ İbna', c.4, s.192.

⁵⁵ es-Sülûk, c. 6, s. 46; en-Nücûm, c. 12, s. 223; 'Acâi'bü'l-makdûr, s. 44; Nüzhetü'n-nüfûs, c. 2, s. 74; İbna', c. 4, s. 192; Y. Yücel, a.g.e., s. 98-99; Mignanelli, bu sayıyı otuz veya otuz beş bin kişi olarak verir. Bkz. Bertrando de Mignanelli, “Timur'un Hayatı-Dımaşk'ın Harap Olması”, (çev. Cüneyt Ka- nat), Ege ÜEFTİD, 11, İzmir 1996, s. 239.

⁵⁶ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 907.

⁵⁷ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 908; Makrîzî, Haleb'de toplanan askerler arasında birlik olmadığını ifade etmiştir. Bkz. es-Sülûk, c. 6, s. 46.

⁵⁸ en-Nücûm, c. 12, s. 221; es-Sülûk, c. 6, s. 45-46; ibn İyas, Bedâi'u'z-zuhûr fî vekâi'i'd-duhûr, (neşr. Muhammed Mustafa), c. 1/2, Kahire1974, s.596; İbna', c. 4, s. 195.

⁵⁹ en-Nücûm, c. 12, s. 220 vd.; 'Acâi'bü'l-makdûr, s. 90.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

nâiblerin önüne getirdiği zaman elçi sözlerini inkâr edip Timurtaş'a dö- nerek "Sen eğer Timur'a bu bölgenin savunmasız halde olduğunu bil- diren ve onu Haleb'e davet eden mektubu göndermemiş olsaydın o bu- ralara asla gelme- yecekti." Dedi.⁶⁰ Bu sözler üzerine Timurtaş'ın em- riyle elçinin boynu vur- duruldu. Timur bu yıpratma çalışmalarına aynı yönde devam etti. Timur- taş'ın Haleb'de ayaklanmaların olduğunu, ken- disine bildirdiğini yaydı. Fa- kat beklediğinin aksine oyunu anlaşıldı ve Sultan Ferec'in gelmesini bekle- meden savaşa başlamanın gerekliliği ortaya çıktı.⁶¹

Timur, kasıtlı olarak şehrin dışında kalmış, bir kuşatma savaşı yerine meydan savaşını yeğlemişti.⁶² Şam Nâibi Sudun ile memlûkleri sağda, Haleb Nâibi Timurtaş⁶³ ile memlûkleri solda, geri kalan nâiblerintamamı ise askerle- ri ile merkezde ve onların önünde yaya olarak Haleb halkı bulunuyordu.⁶⁴ Timur ise ordusunu caraungar ve baraungar⁶⁵ şek- linde tertip ederek kendisi ordunun merkezde kaldı. Ayrıca filleri, tec- rübeli ve zırhlı askerlerden olu- şan bir tümeni de oradaki tepenin üzerine yerleştirdi.⁶⁶ Ordular karşı karşıya gelince ilk hücum eden taraf Timur ordusu oldu.⁶⁷ Timur ordusunun hücumu karşısında Memlûk ordusu çok fazla direnemedi ve yaklaşık bir saat süren savaşın neticesi Memlûkler aleyhine oldu.⁶⁸ Emirzâde Ebubekir Bahadır sağ taraftaki

⁶⁰ en-Nücûm, c. 12, s. 221; 'Acâi'bü'l-makdûr, s. 133.

⁶¹ en-Nücûm, c. 12, s. 221; Kanat'ın Tilman Nagel'den naklettiğine göre Ti- mur'un bu çabaları sonuç vermiş ve Memlûk emîrleri arasında bölünme ger- çekleşmiştir. Bkz. Cüneyt Kanat, Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382– 1447), Ege Üniversite- si, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996, s. 115.

⁶² Yücel, a.g.e., s. 99; aynı müellif, "Timur'un Türkiye ve Yakın-Doğu İlişki- lerine Dair Genel Gözlemler (1400–1402)", s.2 68.

⁶³ İbn Arabşah'a göre Temürtaş, meyserede değil meymenede idi. Bkz. 'Acâi'bü'l- Makdûr, s. 135; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teş- kilâtına Medhal, 4. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 12, 56, 107, 187.

⁶⁴ es-Sülûk, c. 6, s. 48.

⁶⁵ Timurlu ordusunda merkez koluna uluğ kol, sağ kanada baraungar, sol ka- nada ise carangar denirdi. Bkz. İ. Aka, a.g.e., s. 110.

⁶⁶ Zafernâme, s. 270.

⁶⁷ en-Nücûm, c. 12, s. 222; Zafernâme, s. 271.

⁶⁸ 'Acâi'bü'l-Makdûr, s. 134.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

düşmana mızrak, ok, gürz ve kılıçla savaşı başlattı. Ölümler tepeler oluşacak şekilde süvari ve piyade öldürdüler. Haleb'in cadde ve sokakları ölümlerle dolmuştu. Öyle ki süvariler ölümlerin üzerlerinden geçiyorlardı. Ölümler o derece arttı ki at ve süvariler üst üste olduğundan diğer at ve katırlar geçemiyordu. Süvariler ölümlerle oluşan tepelere ulaşınca atlarını bırakıp birbirlerinin omuzları üzerinden geçiyorlardı. Binlerce hile ile kendilerini şehrin içine ulaştırdılar. İki bine yakın adam, bin at ve katır yolda birbirleri üzerinde ölmüştü. Şehir kapısının on iki metreye yakın uzunluğu vardı. Savaştan iki gün sonra bile bu ölümlerin üzerlerinden geçiyorlardı. İnsanlar ölümlerin üzerlerinden geçerken başları kapının tavanına ulaşıyordu. Onların orduları yenildikten sonra çevreden gelen askerler her biri bir tarafa kaçtı ve çoğu Dimaşk tarafına gitti. Timur'un ordusu da onları takip edip birçoğunu da kılıç ve oklarla öldürdüler. Bazılarını da öldürmeyip at ve elbiselerini aldılar. Aşırı derecede at ve mal-mülk yağmaladılar ki çok kabiliyetli muhasebeciler bile onların mallarını saymaktan acizdiler. Ordunun geriye kalanı da Haleb'ini yağmalayıp talan ettiler. Askerler güvercin sürüsü içerisine girmiş aç şahinler veya aç bir kurt gibi şehre saldırdılar.⁶⁹ Askerler şehri ele geçirip halkı esir aldılar. Sudun ve Timurtaş da kalenin sağlamlığı ve yüksekliğine güvenip oraya sığındılar. Bu kale önemli kaleler arasında olup otuz metre genişliğinde bir hendeye sahipti. Hendek bir geminin dolaşabileceği genişliğe sahipti. Kalenin etrafını taş ile düzeltip yüz metre yüksekliğinde burç yaptılar. Burcun etrafı keskin malzeme ile kaplandığı için onun üzerinden geçmek zordu. Timur kalenin etrafına yerleşmeleri için askerlere işaret verdi. Amelelere bir gece içerisinde hendeki elek gibi delmeleri emrini verdi. Sudan geçtikten sonra keklik gibi burca çıktılar. Taş ile sağlam bir şekilde yapılan kalenin tek duvarı içerisine de tünel kazmaya başladılar. Nihayetinde başka bir çarenin olmadığını bildikleri için Sudun ve Timurtaş, kaldılar ve ileri gelenlerle kale ve hazine anahtarını alıp kapıları açtılar. Timur'a teslim olup ondan af dilediler. Timur, onların hapsedilmesini emretti. On beş gün sonra kalan kişiler affedildi ve askerlere yağmanın bitirilmesi

⁶⁹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 911.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi belirtildi.⁷⁰ 19 Kasım 1400 tarihinde buradan ayrıldı⁷¹ ve Haleb'e vali olarak Emir Musa b. Hacı Togay'ı bıraktı.⁷²

Hama'nın Ele Geçirilişi

Timur bundan önce Emirzâde Rüstem ve Emir Süleyman Şah'ı başka emirlerle savaş için Hama tarafına göndermişti. Onlar Hama'ya ulaştıkları zaman şehri ele geçirdiler ama kale çok sağlam olduğu için başarılı olamadılar. Timur 1401 yılında Haleb'in fethi ile meşgul olduğunda Hama civarındaki yolda birkaç kale ele geçirdi. Timur'un ordusu o bölgeye ulaştığı zaman kale ahali askerlerinin çokluğunu, şevketini ve azametini görünce teslim olmaktan başka bir çare bulamadılar. Timur'dan önce oraya ulaşan emirlere hediyeler götürüp şefaatt dilediler. Timur da⁷³ onları affetti ve o yerlerin hasılatının tamamını da emirlere bahşetti. Büyük emirlerin Dımaşk'a gelmelerinde bir engelleri olduğu için Timur yirmi gün Hama'da kaldı. Bu sırada ordu nimet ve rahatlık içerisindeydi. Bu kısa zaman diliminde bile Timur için mahir ustaların aylarca bitiremeyeceği bir saray yapıldı. Devlet erkânı ve emirleri de kendileri için evler yaptılar ve yeni bir şehir inşa ettiler.⁷⁴

Humus'un Ele Geçirilişi

Bu günlerde Timur'un muzaffer askerlerinden bazıları Selimiye ve Fırat Nehri⁷⁵ yanına gittiler. Çevre yerleri ele geçirip tekrardan orduya geri döndüler. Emirler, Timur'a ulaştıkları zaman ordunun eğitimli ve düzenli olmadığını, düşmanlarının çok fazla asker ve güçlü atlara sahip olduğunu ifade ettiler. Aniden bir zarar verebileceklerini ve burada kalmanın uzayıp askerlerin takatsiz kalabileceğini belirtti. Timur "Eğer bu

⁷⁰ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 914.

⁷¹ 'Acâi'bü'l-makdûr, s. 142; İnba', c. 4, s. 197; en-Nücûm, c. 12, s. 225-228; es-Sülûk, c. 6, s. 43-44; Kanat, a.g.t., s. 133.

⁷² 'Acâi'bü'l-Makdûr, s. 142; Şâmî, kalenin muhafazası için görevlendirilen kişinin adını Seyyid İzzeddin Melik Hezangerî olarak belirtilir. Bkz. Zafernâme, s. 273.

⁷³ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 914.

⁷⁴ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 914.

⁷⁵ Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, c. 1, s. 150-153.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
düşüncenizde doğrusanız deniz sahiline yani Tarablus tarafına gidelim ve ordumuz orada kışlasın. Bahar yaklaşıncı gücümüz artar ve düşmanı atmak için mücadele ederiz" dedi. Timur bu sözleri dinlemedi ve Humus şehrine yöneldi. Büyük öncü emirlerden biri daha önce şehre ulaşmış ve halka nasihat edip düşmanlık yapmamaları için onları korkutmuştu. Bu kişiler de onun nasihatini dinlediler. Timur o çevreye ulaştığı zaman çeşitli hediyelerle onu karşıladılar.⁷⁶

Baalbek'in Ele Geçirilişi

Timur, Humus'tan sonra Baalbek şehrine yöneldi. Şehir sağlam ve büyük taşlardan yapıldığı için şöyle denilmekte olduğu aktarıldı. Hz. Süleyman'ın (a.s) binalarıdır ve onun imaretleri aşırı büyük taşlardan yapılmış olduğu için bazıları onu cinlerin yapmış olduğunu söylediler. Emir Celal halatlar getirilmesini emretti ve halatlarla taşların kaç metre olduğunu ölçtü. Bir taraf yirmi sekiz metre ve diğer tarafta on altı metreydi. Yüksekliği de yedi metreydi. Başka büyük taşlarda vardı ki tahmini bunların dörtte biri, üçte biri veya yarımındı. (Bu kitabın müellifi, Emir Celal İslâm ve Mevlâna Şahabeddin Abdullah Lisan ile şehir dışındaki duvarın yanına ulaştık. Bu duvar kalenin köşesindeki bahçeye bitişikti.) Hülâsa bu şehirde şansımızın yaver gitmesinden dolayı burayı ele geçirdik. Burası çok fazla meyve, nimet ve tahıla sahipti. Bu şehir dağa yakın ve kış mevsimi olduğu için aşırı derecede soğuk ve kar vardı. Bundan dolayı orada çok fazla durmadılar. Timur, Nuh'un (a.s) mezarı başına gitmek istedi. Yardım talebinde bulundu ve Dımaşk'a yönelip orduyla oraya gitti.⁷⁷

Sultan Ferec'e hem Emir Esenboğa'nın hem de Haleb Nâibi Tirmuş'un Suriye'deki durumun ciddiyetini bildiren mektupları Kahire'ye gelmiş olmasına rağmen harekete geçmekte acele etmemesi nedeniyle de Timur pek fazla güçlük çekmeden önce Haleb'i daha sonra ise Hama, Humus ve Baalbek'i ele geçirmişti.⁷⁸ Şu bir gerçektir ki; Sultan Ferec'in gereken ciddiyeti göstermeyip duruma müdahale etmekte

⁷⁶ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 915.

⁷⁷ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 916.

⁷⁸ en-Nucûm, c. 12, s. 219; es-Sülûk, c. 6, s. 40-41; Bedâ'î, c. 1/2, s. 594.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
gecikmesi, Timur tehlikesini uzaklaştırmak için kendisine çok şey kay-
bettirdi ve Timur ile savaşmaktan kaçınması neticesinde İslâm âleminin kendisi-
ne olan saygısının yitmesine sebebiyet verdi. Hâlbuki o, zama-
nında gere- ken önlemleri alıp biraz daha hassas davransaydı bütün bun-
lara yani Suri- ye'nin işgaline ve o bölgenin Timur tarafından harap edil-
mesine engel olma imkânına sahip olabilirdi.

Dımaşk'ın Ele Geçirilişi

Haleb'in fethi sırasında ordudan kaçan ve tekrar Dımaşk'a gitmiş olan asker-
lerden bir grup ara ara Mısır valisine gönderildiler. Onu Dımaşk tarafına
yönlendirme peşindeydiler. Bundan dolayı dağılık askerleri topladı ve çok
güçlü bir ordu ile Dımaşk'a geldi. Şehirde hâkimiyet sağ-
ladı. Savaş için ha- zırlığını yaptı. Bu arada Mısır valisi zehirli ha-
nçer- lerle üç fedaiyi elçi ola- rak fırsatını yakaladıkları anda Timur'u öldür-
meleri için gönderdi.⁷⁹ O fe- dailer de bunu kabul ettiler ve elçi olarak Timur'a geldiler. Birkaç kez de onu
öldürme fırsatı yakaladılar ama Al- lah onu korudu. Allah onlara engel oldu-
ğu için Timur'u öldürmelerine fırsat vermedi. Devlet erkânı da onları fark
etti ve kim olduklarını sual ettiler. Zehirli hançerleri de ayakkabılarının içeri-
sinde buldular ve onlar mecburen itirafta bulundular. Timur Allah'a şükretti
ve fakirlere sadaka dağıttı. Kendi yasa ve kanunlarında elçi öldürmenin adet
olmadığını an- cak bunlar çok fasit oldukları için şeriatın fetvasıyla öldürme-
lerine ce- vaz verildi.⁸⁰ Onu öldürdüler ve ateşle yaktılar. Diğer ikisini de bı-
raktı- lar. Bu olaydan sonra da atlarına binip durmaksızın Dımaşk tarafına git-
tiler. Timur etrafa dağılmış olan bütün askerlerin toplanması için emir verdi
(1401). Yüksek bir tepe üzerinde de konuşlandılar. Öncü birlikler ise savaşa
başladı ve iki taraftan da çok kişi öldü. Bazıları yakalanıp Timur'un yanına
getirildi ve hepsinin kılıçla öldürülmesi emri verildi. Daha sonra tekrar göç
edip Dımaşk'a ulaşmadan çok geniş bir çöl üze- rinden Mısır tarafına yönel-
diler. Askerin önünde de bir adamın uzunlu- ğunda yüksek bir hisarın yapıl-
ması emri verilene kadar bir süre çölde

⁷⁹ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 916.

⁸⁰ Curt Aligne, Moğol Kanunları, (çev. Coşkun Üçok) AÜHF Yay., No. 227, Sevinç
Matbaası, Ankara 1967, s. 57, 170.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

kaldılar. Öncüler sağ, sol ve ortadan çıktılar. Bütün askerler yaya ve süvariler geceleri çıkıp düşmanın şerrinden korunmak için teyakkuzda beklediler. Bu sırada ilginç bir olay gerçekleşti. Birkaç defa cesareti, yiğitliği ve gücü mevzu bahis olan Emirzâde Sultan Hüseyin Bahadır fâsidlerden bir grup tarafından aldatıldı ve aklına bozuk bir düşünce yerleştirdiler.⁸¹ Bundan dolayı da Timur'un ordusundan ayrıldı. Çayhun üzerinden Dımaşk tarafına yöneldi. Onu büyük bir izzet ve hürmetle Dımaşk'a götürüp çok iyi ağırladılar. Onun yardımından dolayı mutlu ve mesut oldular. Onu başarı ve zaferin nedeni gördüler. Onun varlığı tamamen mutluluk vericiydi.⁸² Ferec b. Berkûk, Hüseyin Bahadır'a çokiyi ikram ve izzette bulundu. İki gün bu şekilde geçtikten sonra Timur tecrübeli ve akıllı bir elçiyi Memlûk sultanına gönderdi. Elçi, yapmak istedikleri bir işi yerine getireceklerini ve yüce bir himmete sahip olduklarını ifade etti. İnsanların iş yapmasının gayret ve namusa bağlı olduğu, sultanların bir bölgeyi ele geçirmelerinin de bundan arı olmadığını belirtti. Timur defalarca Atılmış'ı talep ettiklerini ancak onu göndermediklerini ve bunu uzattıkları için Mısır ve Şam'a gitmeye mecbur kaldıklarını dile getirdi.⁸³

Timur "bütün bunlara rağmen eğer yaptıklarınızın sonuçlarını düşünür ve Atılmış'ı gönderirseniz kendiniz için iyilikte bulunursunuz. Ayrıca memleketiniz ve aileniz için de büyük bir nimet olur. Bizimle dostluk kapılarını açarsınız. Irz, mal-mülk, aile ve askerlerinizi cabbar olan ordumuzdan korursunuz" dedi.⁸⁴ Geçmişin aksine elçiyi büyük bir

⁸¹ Nüzhetü'n-nüfûs, c. 2, s. 82-83; 'Acâ'ib el-makdûr s. 152; Zafernâme, s. 275-276.

⁸² Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 917; Zafernâme, s. 276; es-Sülûk, c. 6, s. 48; Yücel, agm., s. 272; Bedâi', C. I, s. 607; Sultan Hüseyin'in kıyafetlerinin değiştirilip saçlarının kesilmesi, savaş halinde olduğu ve dış görünüm itibarı ile bir Memlûk emîri gibi gösterme çabasından olduğuna dair bilgi için bkz. W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (haz. Kâzım Yaşar Koprman, Afşar İsmail Aka), KBY, Ankara, 1975, s. 185.

⁸³ Zafernâme, s. 265; Yücel, "Türkiye ve Yakın Doğu Üzerinde (1393/94) Timur Tehlikesi", s. 169; Yücel, "Timur'un Türkiye ve Yakın-Doğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler (1400-1402)", s. 259.

⁸⁴ Memlûk kaynaklarında ise, birer satırla bahsedilen bu mektupla ilgili olarak es-Sayrâfi Timur'un "Eğer siz Atılmış'ı serbest bırakırsanız, ben Dımaşk'ı hemen terk edeceğim" dediğini; ibn Tagrıberdi ise, "Eğer siz Atılmış'ı serbest

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

ikramla karşıladılar ve tazim merasimi düzenleyip gerekli saygıyı yerine getirdiler. Bu arada davulcular, okçular, mızrakçılar ve onlar gibiler harp yeteneklerini elçiye arz ettiler. Ancak Timur'un ordusunda bunların onkinden daha fazla askerin olduğunu bilmiyorlardı. Hülâsa sonunda elçiyi biri ile gönderdiler ve beş gün sonra Atılmış'ı da göndermeyi kabul ettiler.⁸⁵ Timur bundan sonra merhamet gösterirse itaat etmek için bütün gereklilikleri yerine getireceklerini ve güçleri nispetince onun rızasını kazanmaya çalışacaklarını belirttiler. Elçi Timur'un elini öpmeye gelince padişahlara yakışır bir şekilde ona muamele gösterip teşrifatta bulundu. Timur güzel vaatlerde bulunup mutlu bir şekilde onu geri gönderdi.⁸⁶ Her iki tarafta barış sağlandığı için çok mutlu oldular. Bu sırada yurtçılar (yurtçıyan) kaç gün yurtgâh (oturacakları yer) olarak kullanacakları bu menzilde otun bittiğini, Dımaşk'ın doğusunda su ve otun çok olduğunu, zaman istedikleri bu birkaç günde o tarafa göç etmenin daha müsait olduğunu arz ettiler. O tarafa göç edene kadar hayvanların da dinlenmesini istediler. Bu ağır ordu harekete geçtiği zaman Allah-u Te'âlâ kendi hükmünü onlar üzerinde tecelli etti ve cahilliğin ve bilgisizliğin nedeni olan vesvese ve kötü fikirlerle beyinlerini meşgul ettiler. Şamlılar Timur'un ordusunun kendi ordularından korkup kaçtıkları, bu durumda ordunun kendini tertiplemesinden aciz olduğu düşüncesiyle gurur yapıp kendilerini aldattılar. Onların göç ettiklerini ve bu fırsatı ganimet bilip büyük bir orduyla onları arkadan yakalarlarsa kesinlikle zafer kazanacakları inancındaydılar. Kıyamete kadar da bu şan ve şerefın kendileriyle kalacağı düşüncesinde idiler. Bu bozuk düşünceden dolayı Şam ordusunun tamamı atlara bindi ve Dımaşk'ta bir nebze gücü olan kişiler onlara destek mahiyetinde beraber çıktılar. Dımaşk'ın çölleri tamamen süvari ve piyadelerle doldu. Süvarilerde zırhlı ve silahlı bir şekilde donanmışlardı. Avam da hançer ve oklarını çekmişti. Sayıları akıl sahibi ve tecrübeli kişileri düşündürecek

birakırsanız, ben de Haleb'de esir aldığım ve yanımda bulunan emîrleri buna karşılık serbest bırakacağım" sözünü verdiğini belirtmektedirler. Ayrıca el-Makrîzî ile ibn Tagrıberdi'nin bu mektupla ilgili verdiği bilgiler aynıdır. Bkz. Nüzhetü'n-nüfûs, c. 2, s. 82; en-Nücûm, c. 12, s. 235; es-Sülûk, c. 6, s. 49.

⁸⁵ es-Sülûk, c. 6, s. 86.

⁸⁶ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 918.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

oranda arttı. Bu iş mert ve cesur insanların inisiyatifinden çıkıp tecrübesiz kişilerin eline geçmek üzereydi. Timur onların ahde vefa göstermediklerini müşahede edince⁸⁷ talihsizliğe duçar olacaklarını bildi. Şansızlık onları çaresizliğe itti. Timur etrafındaki tecrübeli kişilere güvenip Allah'a dayanmış ve elli özel mülazımıyla birlikte bir tepe üzerine çıkarak konuşlandı. Timur sofraya serilmesi için emir vermişti. Tepe üzerinde yemeğe oturur gibi yapıp onları gözlemlədiler. Sofra da uzun süre kaldılar. Amaç sol birliklerin tamamen ulaşmasıydı. Bu esnada askerleri de yakınlaştılar.⁸⁸

Timur'un rıkabında olan bahadırlardan bazılarına sağ ve sol birliklerden yüz adam seçmelerini, kendi emirleri altında tutmalarını ve ordunun geri kalanına sırtlarını dağa vermeleri emredildi. Her biri kendi yerine bakıp aşağı indiler. Bir saat içerisinde çadırları hazırladılar. Gölge için çetir açtılar. Zikredildiği şekliyle etraflarında hendek kazdılar ve taştan hisarlar yaptılar. Süvarilerin hepsi zırhlı, grup halinde ilerlediler. Tertipli bir şekilde Şamlıların karşısında durdular. Emir verildiği zaman sağ ve sol birlikler aniden saldırıya geçtiler. Cesaret ve şansın da birleşmesiyle kalabalık orduyu Dımaşk'ın imaretleri ve bahçelerine kadar geri püskürttüler. Çok sayıda kişiyi öldürdüler ve birçoğunu da esir ettiler. Öldürülen piyadelerin sayısı belli değildi. Bugün Timur'un askerleri savaş sırasında Sultan Hüseyin'e ulaştılar ve onu öldürmek istediler. Sultan Hüseyin de kendini onlara tanıtmaya mecbur kaldı. Çünkü tanıdıkları zaman saygı duydular ve onu yakalayıp Timur'a getirdiler. Timur padişahlık ve babalık duygusundan dolayı onun hatasını affetti. Ancak kanunların icrasından dolayı da hapsedilmesi emrini verdi. Birkaç gün sonra da Sultan Şahrüh'un aracılığıyla onu çıkardılar. Sonraki günde hilat ve özel hediyeler verdiler.⁸⁹

Timur'un ordusu göç etti ve Dımaşk bahçelerinin yakınında konuşlandılar. Çit, kalkan ve köprü ile etraflarını kapattılar. Nehir sularından hendekler yaptılar. Bu işi bitirdikten sonra bütün süvarilere sudan geçip düşman karşısında dizilmeleri için emir verildi. Sağ, sol ve orta

⁸⁷ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 919.

⁸⁸ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 919-920.

⁸⁹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 920.

Zübdetü't-Tevârîh'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

hazırlandı. Düşman ordusu çoktu ve sınırsız sayıda süvari ile piyade vardı. Çok sayıda savaş aleti mevcuttu. Ama geçen günün korkusundan dolayı çok endişeliydiler. Birer birer ve onar onar kaçıyorlardı. Ferec kendi devlet erkânıyla meşveret yaptı ve şu anki görevimiz nedir? diye sordu. Bazıları “Zarar gördük, bizden çok kişi öldürülüp esir alındı, Allah’a şükür şehrimiz ve hisarlarımız sağlam, ayrıca becerikli çok fazla adamımız var ve istikrarlı olmalıyız. Savaş için hazırlanmalıyız. Şehir ve kaleyi korumalıyız” dediler. Tecrübeli sipahi ve akıllı kişilerden bazıları “akıllı insanların kendilerini kandıramayacaklarını” ifade ettiler. Bu düzensiz topluluğun her biri kendi adet ve geleneklerinden dolayı başına buyruk hareket ederlerken siz düzenli ve arkadan onları yakaladınız. Böylece ne olduğunuzu gördünüz. Eğer aklınız varsa bundan ibret alın. Her kim kendini tehlikeden kurtarırsa o kârdadır. Bu fırsatı kullanın. Gecenin karanlığından istifade edin ve Mısır yoluna çıkın. Askerlerden birçoğu şehirdeydiler ve avam da kendi ailesini kurtarmak için çabalıyordu. Eğer bu şekilde devam ederse onlar kendi amaçlarına ulaşmazsa biz afiyete ulaşırız. Herkes bu sözü beğendi. Ordunun sakinleşmesi ve fırsatı uzatmak için Mısır valisi Timur’a bir elçi gönderdi. Elçi bu hareketleri kendilerinin yapmadığını, avam ve cahil kimselerin yaptığını söyledi. Verdikleri söze hala sadık olduklarını belirtti. Timur emir verirse istediği her şeyi yerine getiririz, dediler. Eskiye telafi ederiz. Bu olaydan önceki dostluk ve anlaşmamızı aynı şekilde devam ettireceğiz. Ata binen askerler Timur’un emriyle indiler. Gece olunca mücadeleye gösteremeyen Ferec, devlet erkânı ve emirleriyle bayrakları çevirip teslim olduklarını gösterdiler.⁹⁰ Üzüntüden dolayı bayrakların üzerlerine toprak attılar. Mısır’a yönelip kaçtılar. Muzaffer ordu haberdar olunca onları arkadan takip ettiler. Emirzâde, ümera ve bahadırlardan bazıları onların arkasından gitti. Bazıları öldürüldü ve attan düşürüldü. Mal-mülkleri, atları, develeri ve katırları bırakıp kaçtılar. Dedilerki:

Memlûk sultanı kaçtıktan sonra askerlerin hepsinin göç etmesini emretti. Tertipli ve düzenli bir şekilde Dımaşk’a geldiler ve

⁹⁰ Zübdetü't-tevârîh, c. 2, s. 921; Nüzhetü'n-nüfûs, c. 2, s. 83; Mignanelli, Timur’un Türk savaş taktiklerini kullanarak Memlûk kuvvetlerini yendiğini söylemektedir. Bkz. Mignanelli, agm., s. 245.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

bağçelerin içine girdiler. Dımaşk'ı ele geçirdiler. Şehrin dışında da gün içerisinde hâkimiyet sağladılar. Aşırı derecede mal-mülk, silah, katır, savaş araçları ve kumaş türlerini yağmaladılar ki onları hesaplamak imkânsızdır.⁹¹ Tahıl, meyve ve benzeri şeyler de sınırsızdı. Timur'un muzaffer ordusu refah ve huzur buldu. Bağlardan göç edip şehir dışındaki evlere yerleştiler. Timur, Peygamber'in eşleri Ümmü Seleme, Ümmü Habibe ve Bilal-i Habeşi'nin kabirlerini ziyaret etti. Bu yüce makamlardan (türbelere) yardım talebinde bulundu ve geri döndü. Ablak Kasrı ismiyle bilinen Mısır Sultanının evinde kaldı. Dımaşk ahalisi mücadele edemeyeceklerini bildiklerinden dolayı şeyhleri, tanınmış kişileri ve muttakileri onları karşılamak için gönderdiler.⁹² Timur'a karşı yalvarırcasına mütevazı bir şekilde eğildiler ve şehri teslim ettiler. Ayrıca hediyeler getirdiler. Onlar da kapıları açıp eman mallarını kabul ettiler. Kaç günde fırsat istediler. Ama kaledeki askerler ve emirler kapılar kapalı olduğu için cesurca hareket etmekteydiler. Buldukları yerlere güvendikleri için muhalif hareket ettiler. Kaleden ok ve mancınık atıyorlardı. Kale gerçekten çok sağlam bir yapıya sahipti.⁹³ Kale aşağıdan yukarıya kadar büyük taşlarla yapılmış ve aşırı yüksekti. Kalenin etrafında otuz metre uzunluğunda ve tahminen yirmi metre genişliğinde bir hendek vardı. Böyle sağlam bir yerde savaş meydanı yaratmaları ve cesur adamlar ok ve mızraklarla hiç kimsenin kalenin etrafında dolaşmasına izin vermiyorlardı. Timur, aydın düşüncesi ve ileri görüşlülüğü ile bu kalenin nasıl ele geçirileceğini düşünmeye başladı. Sonunda Timur'un torunları ve çocukları Emirzâde Emirşah Bahadır, Hazret-i Saltanat Şiarı Şahrüh Bahadır (Allah mülkü ve saltanatını daim kılsın), Emirzâde Hüseyin, Emirzâde Pir Muhammed Bahadır, Emirzâde Ebubekir ve Emirzâde Halil Sultan Bahadır ve büyük emirlerden Şeyh Nureddin, Emir Şah Melik, Emir Berendak ve diğer tümenlerin emirleri kalenin etrafında adet olması üzerine indiler. İş bölümü yaptılar. Bir grup tünel açmak, bir grup da mancınık yapmakla meşgul oldu. Hendeğin etrafında taş, tahta, siper vb. malzemeden hisar yaptılar. Amele ve kuyucular da inanılmayacak şekilde çalışıyorlardı. Her ne

⁹¹ Nüzhetü'n-nüfûs, c. 2, s. 86.

⁹² Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 922.

⁹³ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 922.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

kadar yukarıdan ok, taş ve mızrak dolu gibi atıldıysa da bu meşhur emir-ler ve bahadırların umurlarında olmadı. Başlarını kapatıp ilerliyorlardı ve tünellerin girişini belirliyorlardı. Hendeğin suyu için de yol açıyor ve onu çıkarıyorlardı. Mancınıkları da hazır hale getirdiler. Üç yüz ki- logram ağırlığındaki taşları hareket ettiriyorlardı. Bu mancınıklardan atılan taşlar ya bir topluluğu ya da bir imareti yok ediyor ancak kalede- kiler teslim olmamakta diretiyorlardı. Böyle büyük bir iş ve böyle ağır bir orduyla mücadele edebileceklerini düşünüyorlardı.⁹⁴

Dımaşk halkının mücadelesi Hâfız Ebrû da dahil fars ve memlûk kaynaklarında anlatılmıştır.⁹⁵ Bu direnişin ardından başlayan barış görüşmeleri ise memlûk kaynaklarında tafsilatlı olarak mevcuttur. Timur, şehrin ele geçirilmesinin çok uzun süreceğini fark edince bir adamını surların yanına göndererek barış istediğini duyurmasını ve bi- riyle görüşmek istediğini söylemesini istedi. İbn Haldun'un da içinde bulunduğu heyet Timur'un komutanlarından Şah Melik aracılığıyla Ti- mur ile görüştüler.⁹⁶ Kadı, Timur ile yaptığı görüşmeden olumlu izle- nimler ile ayrıldı. Timur'un, bir yeri sulh yoluyla teslim aldığında şehir halkının kendisine verdiği dokuz çeşit hediyeyi talep ettiğini de bildirdi. Bu Timur'un ilk isteği olmadı. En sonunda da Dımaşk'ın planını dahi elde etti.⁹⁷ Bundan sonra Dımaşk'ın ele geçmesi hiç de zor olmadı. Hal- kın eman parası ise Dımaşk 'ta kalan kadılar sayesinde üç ay taksite bağlandı.⁹⁸

Timur sadık niyet ve temiz bir inanca sahip olduğundan Emevî Camiinin harap olmasını istemiyordu. Bu önemli iş için özel bir grup görevlendirdi ve o alanı muhafaza etmelerini belirtti. Kimsenin haberi olmaksızın Dımaşk şehrinde yangın başladı. Bundan önce de her yıl bir

⁹⁴ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 923.

⁹⁵ Zafernâme, s. 282.

⁹⁶ en-Nücûm, c. 12, s. 239; es-Sülûk, c. 6, s. 54-55; Bedayi', c. 1/2, s. 610; İbn Haldun, Mukaddime, (çev. Süleyman Uludağ), c. 1, Dergâh Yay., İstanbul 2007, s. 46-48.

⁹⁷ en-Nücûm, c. 12, s.244.

⁹⁸ es-Sülûk, c. 6, s. 54-58; 'İnba', c. 4, s. 137; en-Nücûm, c. 12, 241-245; 'Acâi'bü'l-makdûr, s. 103; Timur'un planı Şâmî'de farklı bir şekilde anlatılmıştır. Bkz. Zafernâme, s. 282.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

ya da iki defa Dımaşk'ta böyle bir durumun yaşandığı bilinmekteydi. Kadınlar, ayanlar ve ileri gelenler toplanıp ateşi söndürmeye çalıştılar. Yangınlardan dolayı her zaman imaretler yapılmaktaydı. Bu defasında insanların yangını söndürmeye güç ve zamanları yoktu. Ordudaki emirler ve vezirler ateşi söndürmek için çaba sarf ettiler ama başarılı olamadılar ve yangın da gittikçe artıyordu. Şehirde çok yüksek olmayan zemin katlar taşlarla yapılmış ve üst kısımlar iki, üç ve dördüncü katların hepsi ahşaptan yapılmıştı. Ayrıca birbirlerine yapışık ve süslü bir şekilde inşa edilmişlerdi. Yangın yayıldığı zaman her tarafı sarar ve onu Allah'tan başkası kontrol altına alamazdı. Bu sırada Timur tünellerin içine alev atılmasını emretti. Kalenin batı tarafındaki büyük burcun bir tarafı düştü ve hisarda geniş bir yol açıldı. Bahadırlar askerlerden hisarın içine girmesini belirttiler. Aniden burcun diğer tarafı da düştü ve şiddetli bir duman yükseldi. Askerlerin hepsi geri döndüler. Kale sakinleri de fırsatını yakalayınca o yolu kapattılar. Ancak çok fazla korkmuşlardı. Bir şey yapamayacaklarını da anladıklarında teslim olmaya geldiler. Bütün bunlara rağmen durumu uzatmaya çalışıyorlardı. Dışarıya gelmeye güç ve cesaretleri yoktu. Timur tünellerin içine tekrardan alev atılması emrini verdi. Hisarın bir tarafı aniden düştü. Kaledeki emirler de çaresiz bir şekilde dışarı geldiler.⁹⁹ Teslim olmak ve itaat etmek için kapıları açıp anahtarları da yanlarında getirdiler. Askerlere görev takimatı yapılması emredildi. Mal-mülk, eşyalar ve yıllardır kale içinde saklanan ne varsa ele geçirildi. Daha sonra esnaf, zanaatkâr, Türk, Habeş ve Hintli gulamların hepsinin dışarıya çıkarılması emri verildi. Geriye kalan erkek, kadın, büyük ve küçükleri esir aldılar. Kalan tünelleri de ateşe verdiler. Böylece kalenin duvarından bile eser kalmadı. Dımaşk'ı yaktıktan ve ahalisinin çoğu esir edildikten sonra artık kimseye karışılmaması ve öldürülmemesi belirtildi. “*Sizinle onlar arasında set kaldık*”¹⁰⁰ ayetini hikâye eden kale duvarı ve insanların derin düşünce sine benzeyen hendeği toprakla bir ettiler. Kalenin tahrip edilmesi, malların tahsilatı ve mal-mülk ele geçirildikten sonra Şam'da hafif ve taşınmasının kolay olması için saf olmayan gümüşün ve altının toplanması emredildi. Bunları paket haline getirdiler. On miskal, elli miskal

⁹⁹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 925.

¹⁰⁰ Kehf Suresi 18/95.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

ve yüz miskal ayırdılar. Geri kalanları da Timur'un adı ve lakaplarını üzerine darp ettiler. Askerler arasında gümüşün çokluğu öyle bir sevi-yeye ulaştı ki kısa süre içerisinde altı yüz bin kepeki dinarı darphaneden elde edildi ve iyi bir piyasa oluştu. Dımaşk'a bağlı Çayhun çevresine gitmiş olan askerler Gazze ve Remle 'ye kadar imkân dâhilince sakin-leri öldürüp ev ve imaretleri tahrip ediyorlardı. Ordudan geriye kalanlar ise bir tarlaya vuran şimşek, bir sürüye giren koyun, bir yere gelen sel veya ormanda çıkan ateş gibiydiler. Düşmanlar mağlup oldu ve çok fazla mal-mülk ele geçirildi. Bölgenin güzel yerlerini yaktılar, malları kendileri ile götürdüler ve kendi gönüllerince hareket ettiler. Bölgelere fetihnameler gönderdiler. Darp edilmiş söz konusu sikkeler bölge bü-yüklerine mektup ile gönderildi.¹⁰¹ Özetle, Dımaşk harap oldu ve bölge memleketleri onun hazineleri ile bayındır hale geldi. Askerler nakit para, diba, ekson, Kıbrıs mürebbeatları, Rus ketenleri, İskenderiye kumaşları, Mağrib ve Mısır mahubatu, Arap Heyulu, Rum, Alan, Sırp, Türk, Hitay, Berberi köleleri ele geçirdi. Aklın almayacağı şekildeydi. Dımaşk Kalesinden, şehrin zengin ve ileri gelen kişilerinin evlerinden altın, gümüş, emtia, kumaşlar ve güzel halıları çıkardılar.

1401 baharında Dımaşk'tan ayrılıp Faze yoluna koyuldular. Humus şehrini geçtiler. Emirzâde Sultan Hüseyin ve Emirzâde Halil Sultan Bahadır'a öncü birlik olarak Anteb'e gitmeleri emredildi. Emir Berandak, Emir Ali Sultan, devlet erkânı ve Tevekkül Karkara ağır bir orduyla onların arkasından gittiler. Türkmenler onların karşılarında durdular. Gayretli ve mertçe onlardan kurtulmak istediler ama başarılı olamayıp hezimete uğradılar. Çok fazla mal-mülk, at, katır, inek ve koyun geride bıraktılar. Askerler yeni ganimet ve sınırsız nimetlerle Fırat Nehri kıyısında Timur'un hizmetine ulaştılar. Emirzâde Sultan Hüseyin bu baskında güç ve yeteneğini gösterdiği için Timur da onun hatalarını affetti. Timur kendisiyle görüşmesine izin verdi ve bundan dolayı da mutluluk duydu.

Timur, Hama'dan Dımaşk tarafına gidince Hamalılardan bir grup tekrar¹⁰² Dımaşk'a gelmişti. Bundan önce zikredilen ve Hama'da

¹⁰¹ Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 926.

¹⁰² Zübdetü't-tevârih, c. 2, s. 927.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

yapılmış olan imareti sonucunu düşünmeksizin harap etmişlerdi. Timur, Hama'ya ulaştığında şehri yakmalarını, halkı esir almalarını ve o imareten söktükleri her bir taş yerine yüksek bir saray inşa etmelerini emretti. Harap etmek için mümkün olan her şeyi yaptılar. Oradan da Haleb şehrine yöneldiler. Timur'un Haleb'de bırakmış olduğu ve zikri geçen emirler hizmet için geldiler. Timur, Haleb'de kalmış olan imaretlerin harap edilmesini emretti. Oradaki büyük bir kaleyi iki gün içerisinde eser kalmayacak şekilde harap ettiler. Bazılarını da yaktılar. Oradan göç edip Fırat Nehri'nin yanına geldiler. Nehirden geçip Bîre (Hîre) Kalesi'ne ulaştılar. Bîre Emiri hediye ve peşkeşlerle Timur'un hizmetine geldi. Timur da onu affetti. O şehrin ahalisini de bağışladı. Oradan da geçip ava gitti. Kaç gün kalabalık bir sürünün yanında durdular ve büyük avlar gerçekleştirdiler. Sürüye daha da yaklaştıklarında ok ve mızrakla daha fazla av öldürdüler. Ondan sonra da avlar elle yakalanacak duruma geldi. Öyle ki çadırlar av etiyle doldu. Halk da bundan lezzet aldı. Bîre'den göç edip Ruha (Urfa) şehrine ulaştılar. Ruha şehrinin büyükleri çikıp acziyetlerini belirttiler ve Timur'da onları bağışladı.

Sonuç

Ortadoğu coğrafyasından ve içinde yer aldığımız İslâm medeniyetinden çok mühim ilmi çalışmalar üreten âlimler yetişmiştir. Bu minvalde Hâfız Ebrû ve eseri bahsettiğimiz değerlendirmede hatırı sayılır bir yerdedir. Timur, Suriye seferiyle, Selçukluların yıkılmasından sonra bölgedeki küçük yönetimlerin tekrardan büyük bir güç altında birleşmesi sürecini uzatmış aynı zamanda ele geçirdiği bölgelerde kalıcı bir yönetimden ziyade iktidarını tanıtmak ve ganimet toplamayı öncelikli görmüştür. Bir diğer husus ise Timur hakkında bilgi aldığımız dönem kaynaklarının Timur'u anlatım farklılıklarıdır. Memlûk kaynaklarına göre Timur cihanın başına gelen bir bela olarak tasvir edilirken Timurlu kaynakları ise kendisine itaat edenlere merhamet ettiği ve ihsanda bulunduğu kaydetmişlerdir. Memlûk kaynakları genellikle Timur'un Suriye bölgesine yaptığı sefer ve bunun sonucunda bölgenin zarar görmesinden dolayı Timur'a karşı cephe almışlardır. Lakin Timur'un döneminin sözü geçen hükümdarı olduğunda hemfikirdirler. Bu kaynaklar Timur'u ve yaptıklarını anlamamızda önemli bir yere sahiptirler.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

Hâfız Ebrû'nun Timurluların sarayında bulunması ve bazı seferlerde bizzat yer alması sebebiyle verdiği bilgiler mühimdir. Eserde geniş bir anlatım vardır. Timur'un ele geçirdiği şehirler ve kaleler hakkında önemli bilgiler mevcut olması ayrıca önem arz etmektedir. Hâfız Ebrû anlatımında uzun ve süslü cümleler kullanmıştır. Diğer taraftan kullandığı beyitler ve şiirlerden de kelimeleri iyi kullanabilen bir usta olduğu anlaşılmaktadır. Anlatılarının abartılı olduğu çok açıktır. Zira memlûk kaynaklarında ilişkiler diğerine nazaran birbirini destekler mahiyetindedir. Timur'un yönünü Suriye'ye neden çevirdiği mevzuu Hâfız Ebrû tarafından açıkça anlatılmış devletlerarası teamüle aykırılığa atıfta bulunmuştur. Elçilerin öldürülmesi hadisesinin diğer yönü kudretini tanımayan Memlûkleri diz çöktürmek olduğu ifade edilmiştir. Sultan Berkûk'un 1399'da ölümü üzerine iç karışıklıklar yaşayan Memlûkler karşısında Timur'un bölgeye yapacağı sefer için işini hayli kolaylaştırmıştır. Anlaşıyor ki Timur aslında yapacağı seferler için kendisine nedenler oluşturmak istemiş ve bu yönde hamleler yapmıştır. Bunun yanında Memlûk sultanına Mısır valisi şeklinde hitap edilmesi eserde dikkat çeken hususlardandır.

Hâfız Ebrû Timur'un bahsini ederken kendisinden *Emir, Sahip-karan, cihan hükümdarı* gibi sıfatlarla ve iyi yönlerinden söz eder. Bu durum müellifin Timurluların sarayında bulunması ve Timur ve oğullarının ihsanından nasibini almasının etkisi olmalıdır. Timur'un Suriye bölgesine yapmış olduğu seferin yol güzergâhları, şehirlerin yapıları, mevki ve bölge isimleri gibi bilgilere yer vererek araştırmacılara oldukça zengin malzeme sunmaktadır. Tarafgir bir anlatımın, övgü dolu beyit ve dizelerin olduğu eserde ayet ve hadislerle eser zenginleşmiştir. Eserin dili anlaşılır olup çalışmamızda özellikle yer adları ile ilgili olarak müellifin coğrafya kitabı da oldukça kıymetli bilgiler içerir. Eserin objektif olmayışı eleştiriye açık olsa da gerek ibn Arabşah gerek Yezdî gerekse Şâmî'nin eserleri tam da Timur döneminin asli kaynaklarından ve belirtilen hususlara şamildirler.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
Bibliyografya

- AKA, Afşar İsmail, Timur ve Devleti, TTK Yay., Ankara 1991.
- ALIGNE, Curt, Moğol Kanunları, (çev. Coşkun Üçok) AÜHF Yay, No.227, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.
- BARTHOLD, V.V., "Hâfız Ebrû", c.5/1, İA, MEB, İstanbul 1987.
- BARTHOLD, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Kâzım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka (haz), KBY, Ankara, 1975.
- ÇIPLAK, Esra, "XIV. Yüzyılda Süper Güçlerin Nüfuz Sahası Sivas", Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu, Sivas, 29 Eylül – 1 Ekim 2005.
- ÇIPLAK, Esra, el-Melik en-Nasır Ferec b. Berkûk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/1399-1412), Gazi Üniversitesi, SBE, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- EL-MAKRÎZÎ, Kitâb es-sülûk li-ma'rifet düvel el-mülûk, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), c. 5, Matba'atu dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1997.
- ES-SAYRÂFÎ, Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân fi tevârihi'z-zamân, (neşr. Hasan Habeşî), c. 2, Matbaatü Dârü'l-Kütüb, Kahire 1971.
- ESTERÂBADÎ, Aziz b. Erdeşir-i, Bezm u rezm (Eğlence ve Savaş), (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- HÂFİZ EBRÛ, Coğrafya-yı hâfız-ı ebrû, (thk. Sadık Seccâdî), c. 1, İntişârât-ı Bünyan, Tahran 1997-1999.
- HÂFİZ EBRÛ, Zübdetü't-tevârih, (thk. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî), Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâmî, Tahran 1372 (2001).
- HAVAFÎ, Fasihi Ahmed b. Celaleddin Muhammed, Mücmel-i fasihi(777-849), c.3, (haz. Mahmud Ferruh), Çap-ı Tus, Meşhed, 1339.
- HITTI, Philip, Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, (çev. Salih Tuğ), c.4, İstanbul 1980.
- İBN ARABŞAH, 'Acâ'ibü'l-makdûr fi nevâ'ibi timur, (neşr. AhmedFâyiz el-Hımsî), Beyrut, 1986.
- İBN HACER el- 'Askalânî, İnbâ'ü'l-gumr bi-ebnâ el- 'umr, Hasan Habeşî (neşr.), c. 4, Kahire 1994.

Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi

İBN HALDUN, Mukaddime, (çev. Süleyman Uludağ), c. 1, DergâhYay., İstanbul 2007.

İBN İLYAS, Bedâi 'u'z-zuhûr fî vekâi 'i'd-duhûr, (neşr. Muhammed Mustafa), c. 1/2, Kahire1974.

İBN TAGRİBERDÎ, en-Nücûm ez-zâhire fî mulûk mısır el-kâhire, (thk.Fehim Muhammed Şaltût), c. 12, Hey'eti Mısriyye, 1970.

İNALCIK, Şevkiye, "İbn Hâcer'de Osmanlılara Dair Haberler", AÜDTCFD, 6/3-4, 1948.

KALANTARÎ, Samad, Zubdat al-tavarih-i baysungurî hâfız-ı abru (İnceleme-Metin), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

KANAT, Cüneyt, Memlûk-Timurlu Münasebetleri (1382-1447), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri, KBY, Ankara 1989.

MIGNANELLI, Bertrando de, "Timur'un Hayatı-Dımaşk'ın Harap Olması", (çev. Cüneyt Kanat), Ege ÜFTİD, 11, İzmir 1996.

ŞÂMÎ, Nizamüddin, Zafername, (çev. Necati Lugal), Ankara 1987.SÜ-

MER, Faruk, Karakoyunlular 1, 2. baskı, TTK, Ankara 1984.

TAUER, Felix, "Hâfız-ı Abrû", c.3, EI, E.J. Brill, Leiden, 1986

DİA, "Hâfız Ebrû", Cilt 15, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1997.

TAUER, Felix, "Timurlular Devrinde Tarihcilik", (çev. A. Ateş), Belleten, c. 39, Sayı: 113, 1965.

TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin, Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XVI. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar), İstanbul 1961.

TRITTON, Arthur Stanley, "The Tribes of Syria in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12 (3/4), 1948.

TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay. 6. Baskı, İstanbul 2001.

- Zübdetü't-Tevârih'e Göre Timurlu-Memlûk Mücadelesi
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 4.baskı, TTK, Ankara 1988.
- YEZDÎ, Şerefüddin Ali, Emîr Timur (Zafername), (çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2013.
- YÜCEL, Yaşar, "Türkiye ve Yakın Doğu Üzerinde (1393/94) Timur Tehlikesi", Belleten, XXXVII/146, 1973.
- YÜCEL, Yaşar, "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar III, Sivas-Kayseri Hükümdarının Kişiliği ve Devletinin Yapısına Dair Düşünceler", Atatürk Konferansları 5, TTK Ankara 1975.
- YÜCEL, Yaşar, Kadı Burhaneddin Devleti, Ankara 1970.
- YÜCEL, Yaşar, Timur'un Ortadoğu-Türkiye Seferleri ve Sonuçları (1393-1402), TTK, Ankara 1989.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MALATYA’SINDA İPTİDAÎ MEKTEPLER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Cahit POLAT*

Özet

Toplumların gelişmesi, değişip dönüşmesi hususunda eğitimin yeri yadsınmaz. Bu bağlamda Osmanlı Devleti kuruluşundan bu yana eğitime büyük önem vermiştir. Özellikle XIX. yüzyılda II. Abdülhamid döneminde eğitim anlamında büyük gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Eğitimin temel basamağı olan bugünkü ilköğretimin karşılığı olarak iptidai mekteplerinin köylere kadar ulaştırılması önemli bir adımdır. Sadece bina ve materyal olarak değil eğitimci konusunda da dikkatle davranan Osmanlı yöneticileri birçok açıdan hiç olmazsa temel ihtiyaçlar bakımından eğitimin her tarafa ulaşması konusunda hassasiyet gösterdiği bir gerçektir.

Bu çalışmada Osmanlı taşra şehirlerinden Malatya’da II. Abdülhamid dönemindeki merkez ve köylerdeki iptidai mektepler hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ışında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Eğitim, İptidai, Malatya.

AN ASSESSMENT ABOUT PRIVATE SCHOOLS IN MALATYA DURING THE SECOND ABDULHAMID PERIOD

Abstract

The place of education in the development, change and transformation of societies is undeniable. In this context, the Ottoman Empire has attached great importance to education since its foundation. Especially the 19th, the second in a century, it can be said that great developments were experienced in the

* Uzman Tarihçi Cahit POLAT, Bu makale “II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İbtidai Eğitimi” İsimli Yüksek Lisans Tezinden Türetilmiştir. İletişim:pcahit468@gmail.com.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

sense of education during the Abdülhamid II period. As the basic step of education, the provision of iptidai schools to the villages as the equivalent of today's primary education is an important step. It is a fact that the Ottoman rulers, who behaved carefully not only in terms of buildings and materials, but also in terms of educators, showed sensitivity in many respects, at least in the care of basic needs, so that education reaches all sides.

In this study, an evaluation will be made about the primary schools in Malatya, one of the provincial cities of the Ottoman Empire, in the center and villages during the reign of Abdulhamid II, in the light of the Prime Ministry Ottoman Archive documents.

Key Words: The Ottoman State, II. Abdul Hamid, Education, Training, Malatya.

Giriş

İdari olarak 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Malatya, klasik dönemde Maraş Eyaleti’ne bağlı bir Sancak durumundaydı. 1847 yılında yapılan değişiklikle Malatya Sancağı Harput vilayetine bağlanmıştır. 1867 vilayet nizamnamesiyle Malatya Sancak olmaktan çıkarılmış, Diyarbekir vilayetinin Mamûratül-aziz Sancağı’na bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Mamûratül-aziz’in kazası olduğu bu dönemde Akçadağ ve Hekimhan, Malatya kazasına bağlı birer nahiye konumundadır. 1301(1883/1884) tarihinde Diyarbekir vilayetine bağlı olmaktan çıkartılarak, Mamûratü’l-azîz Vilayeti ’ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir.¹

1883-1884 Mamûratü’l-azîz Vilayet Salnamesi’nde, Malatya Sancağı ve kazaları olan Akçadağ, Behisni, Hısn-ı Mansur ve Kâhta’da rüşdiye mekteplerinin öğrenci sayıları, muallim isimleri, yardımcı personel olan Bevvâb (Kapıcı, mektep çocuklarını götürüp getiren kimse) isimlerinin kayıtlarının olmasına rağmen, iptidaî mekteplerine dair herhangi bir bilgi yoktur. Bu durum; İbtidaî mekteplerin bu tarihlerde yeteri kadar yaygınlaştırılmadığını göstermektedir.² II. Abdülhamit döneminin bir eğitim müessesesi olarak karşımıza çıkan ve taşrada eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla inşa edilen ibtidaî mekteplerinin sayısı

¹ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Malatya (1869-1908)*, Malatya Kitaplığı, Malatya 2014, s. 34-35, BOA. ŞD .1459/50, (14 Cemâziye’l evvel 1300/23 Mart 1883).

² Adnan Işık, *Malatya 1830-1919*, İstanbul 1998, s.236-245.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

daha ziyade yüz yılın sonuna doğru artmış ve XX. yüzyılın başından itibaren Anadolu köylerinde yaygınlaşmaya başlamıştır.

İnşa edilen mektepler, padişaha hürmeti göstermek amacıyla, onun ismi ile anılmıştır. Sadarettin Dâhiliye ve Maârif Nezâreti’ne gönderilen iradede; Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Diyarbakir ve Ma’mûretü’l-aziz vilayetlerinde ve Bandırma Kazası’nda inşa edilmiş olan toplamda 281 ibtidaî mektebe padişahın ismi verilmiştir.³ Bu uygulama II. Abdülhamid Dönemi’nde eğitim öğretimin baskı ve sansürle karşı karşıya olduğu düşüncesinin aksine II. Abdülhamid’in devrin tüm imkânsızlık ve sıkıntılara rağmen eğitim kurumlarını sahiplendiğini, ibtidaî mekteplerinin sayısını istenilen düzeyde olmasada imkânlar dâhilinde, taşrada artırmaya çalıştığını göstermektedir.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler

İbtidai okulların ve eğitimin taşrada yaygınlaştırılması bağlamında Malatya önemli bir yeri teşkil etmektedir. Bu sebeple Malatya’da da Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait ibtidaî mektepleri bulunmaktaydı. Gayrimüslim halk, inanç ve yaşamında serbest olduğu gibi eğitimlerini de kendi lisan ve inançları doğrultusunda sürdürebilmiştir. Müslüman ve gayr-i Müslimlere ait bu mekteplerin sayısı ve durumu yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Merkezi yönetimin usûl-i cedîd üzere eğitim veren ibtidaî mektepleri yaygınlaştırma kararı ve gayretine rağmen, ekonomik yetersizlikler sebebiyle hem merkezde hem de taşrada yeterli seviyede mektep açılmamıştır. Yıllara göre ibtidaî mekteplerdeki öğretmen ve öğrenci sayılarının verildiği salname kayıtlarından hicri 1305 ve 1307 tarihli Salname-i Mamûratü’l-aziz kayıtlarına göre, öğretmen sayısında herhangi bir değişiklik olduğu görülmemiştir. Mevcut ibtidaî mektep dışında yeni bir mektebin adının geçmemiş olması ibtidaîleri yaygınlaştırma çalışmalarının istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir.⁴ İbtidaî mekteplerin sayısı daha çok XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çoğalmaya başlamıştır. Malatya’nın bağlı olduğu Mamûratü’l-aziz’de hicri 1310-1311’de eski usulde eğitim veren 395 mektep bulunmakta iken, yeni usulde eğitim veren mektep sayısı sadece

³ BOA. A. MKT. MHM.682/39, 8 Şabân 1315/2 Ocak 1898.

⁴ Salname-i Vilâyet-i Ma’mûratü’l-aziz, 1305(1887/1888), s. 58; Salname-i Vilâyet-i Ma’mûratü’l-aziz, 1307(1889/1890), s. 59.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

6’dır. Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının sonrasında açılan mektep sayısı ise 290’dır. Bu rakamlar Sultan II. Abdülhamid’in yeni usulde eğitim veren ibtidaî mekteplerin artırılmasına verdiği önemi göstermektedir.⁵ 1879 yılında II. Abdülhamid’e sunduğu raporda Said Paşa eğitimin yaygınlaştırılması için yeterli maddi kaynağın olmadığını ifade ettiği gibi nahiye ve köylere kadar eğitim yatırımlarının ulaştırılmadığına dikkat çekmiştir.⁶ Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nden Mamûratü’l-aziz, Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakir ve Sivas Maârif idarelerine gönderilen iradede bu yerlerde ne gibi durumlarda ibtidaî mekteplerin açılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Buna göre, nahiye merkezlerinden büyük köyler bulunduğu takdirde büyük olan köye mektep inşa edilmesi, ahali gayrimüslimlerden oluşan merkezlerdeki mektep tahsisatının civar karyelerdeki mekteplere verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁷ Bu durum taşraya eğitim yatırımlarının hiç gitmediği ya da gidemeyeceği yönündeki eleştirilerin acımasızca yapıldığını, II. Abdülhamid Dönemi’nde bu konuda ciddi bir gayret sarf edilmekle birlikte nahiye ve köylerin durumuna göre imkânlar dâhilinde bir öncelik belirlenmeye çalışıldığını göstermektedir.

Taşrada ilköğretimin yaygınlaştırılması için atılan bu adımın bir neticesi olarak yıllar içinde Malatya’da da ibtidaî mekteplerin sayısında artış görülmüştür. 1887/1888 yıllarında mektep adı belirtilmemiş olan, Malatya’daki ibtidaî mektepte 148 öğrenci kayıtlıdır. İki muallimin görev yaptığı bu ibtidaî mektepte;

Birinci Öğretmen; Muhammed Efendi

İkinci Öğretmen; Mustafa Efendi’dir⁸.

Mektep sayılarının yıllara göre değişiklik gösterdiğinden daha önce bahsedilmişti. Mesela 1312 (M.1894-1895) yılında, Malatya ve kazalarında ibtidaî mektep sayısı çok azdır. Bunun yanında kalifiye öğretmen sayısında da ciddi bir eksiklik söz konusudur. Hâlihazırdaki ibtidaî mekteplerinin de muallimleri usul-i cedîd üzere eğitim verme konusunda yetersiz kalmaktadır.⁹ Görevlendirilen muallimlerin önemli bir

5 Vurgun, a.g.t., s. 99.

6 Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, s. 387.

7 BOA. MF. MKT. 449/56, (12 Muharrem 1317/2 Eylül 1894).

8 Salname-i Vilâyet-i Ma’mûratü’l-aziz, 1305(1887/1888), s. 58; Salname-i Vilâyet-i Ma’mûratü’l-aziz, 1307(1889/1890), s. 59.

9 BOA. DH. TMİKS. 2/99, 10 Cemâziye’l âhir 1314/16 Kasım 1896.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

kısmını, usûl-i cedîd’i tam olarak bilmeyen, karye imamları oluşturduğu için, imamların usûl-i cedîd tatbik edebilecek seviyeye getirilmeleri için eğitime alınmaları Maârif Nezâreti tarafından uygun görülmüştür. 1892 yılında Malatya sancağında Müslümanlara ait 11 medresede 300 öğrenci eğitim görürken, 6 ibtidaî mektebinde 430 öğrenci eğitim görmektedir.¹⁰ Mektep sayısının medreseye göre az olmasına rağmen öğrenci sayıları buralara göre daha fazladır. İlköğretimin kız-erkek çocuğu ayırt etmeksizin zorunlu hale getirilmesine rağmen kız çocuklarının eğitimi konusunda bir ilerleme sağlandığı söylenemez. Bu durumun sebebi, ihtiyatlı olmakla birlikte, kız çocuklarının mektebe gönderilmesinin halkın önemli bir kısmı tarafından iyi karşılanmaması olarak gösterilebilir.¹¹ Halkın kız çocuklarını mektebe göndermeye sıcak bakmadığı açık bir şekilde görülürken, devletin kız çocuklarının okuması için zorunluluk getirmiş olmasına rağmen kız çocuklarını mektebe göndermeyenler için bir yaptırım uygulamadığı anlaşılmaktadır. Erkek çocuklarının okula gönderilmediği takdirde herhangi bir işte çalışmasının yasaklanmasına benzer bir uygulama kız çocukları için uygulanabilseydi kız çocuklarının da eğitim hayatındaki yeri ve etkileri farklı olabilirdi.

Abdülhamid döneminde başlayan taşrada eğitimin yaygınlaşması ve kız ile erkek çocukları için ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi girişimleri her ne kadar bu dönem içinde istenilen düzeye ulaşamazsa da daha sonraki dönemlerde nispeten başarıya ulaşmıştır. Yine de söz konusu dönem içinde eğitim kurumu olarak okulların sayısının azımsanmayacak derecede fazla olduğu görülmektedir. 1312 (M.1894-1895) tarihli Mamûratü’l-aziz Vilayet Salnamesine göre Malatya’da bulunan ibtidaî mektepleri şunlardır:

Tablo 1: 1312 (M.1894-1895) Tarihli Vilayet Salnamesine Göre Malatya’da Bulunan İbtidaî Mektepleri

MEKTEP İSİMLERİ	BULUNDUĞU SEMT	CEMAAT İSMİ	KAYITLI-OLAN NUFUS
-----------------	----------------	-------------	--------------------

10 BOA. MF. MKT. 615/10, 05 Zilhicce1319/15 Mart 1902.

11 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri(1856-1861), C. VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 172.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

			<i>ERKEK KIZ</i>
Saray Mahallesi Mekteb-i İbtidaîsi	Hükümet Konağı Karşısında	Müslüman	188 0
Tahtalı Camii Mekteb-i İbtidaîsi	Mustafapaşa Mahallesi	Müslüman	43 0
Sıtmapınarı Mekteb-i İbtidaîsi	Şifa Mahallesi	Müslüman	60 0
Koyunoğlu Mekteb-i İbtidaîsi	Koyunoğlu Ma- hallesi içinde	Müslüman	35 0
Hacı Abidzade Mekteb-i İbtidaîsi	Hacı Abidzade Mahallesi	Müslüman	25 0
Hacı Yakupzade Mekteb-i İbtidaîsi	Şeyh Behram Mahallesi	Müslüman	23 0
Muharremzade Mekteb-i İbtidaîsi	İlyas Mahallesi	Müslüman	24 0
Merahalizade Mekteb-i İbtidaîsi	Çarmuzi Ma- hallesi	Müslüman	33 0
Arslan Beyzade Mekteb-i İbtidaîsi	Arslan Bey Ma- hallesi	Müslüman	17 0
Vaizzade Mekteb-i İbtidaîsi	Halafeddin Ma- hallesi	Müslüman	35 0
Saray Mahallesi Mekteb-i İbtidaîsi	Alibeyzade Caddesi	Müslüman	15 0
Sancaktar Mekteb-i İbtidaîsi	Alibeyzade Caddesi	Müslüman	26 0
Hamidiye Mekteb-i İbtidaîsi	Atmalızade Caddesi	Müslüman	23 0

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

<u>MEKTEP İSİMLERİ</u>	BULUNDUĞU SEMT	CEMAAT İSMİ	KAYITLI OLAN NUFUS <u>ERKEK</u> <u>KIZ</u>
Cızıoğlu Mahallesi Mekteb-i İbtidaîsi	Cızıoğlu Sokağı	Müslüman	65 0
Molla Kasım Mekteb-i İbtidaîsi	Molla Kasım Caddesi	Müslüman	55 0
Ali Paşa Mekteb-i İbtidaîsi	Çalıklar	Müslüman	15 0
Kündü Bey Mekteb-i İbtidaîsi	Çeşme Caddesi	Müslüman	45 0
Yeni Hamam Mahallesi Ermeni Mekteb-i İbtidaîsi	Yeni Hamam Mahallesi	Ermeni	125 25 ¹²

Nitekim söz konusu salnamede görüleceği üzere 17 tane Müslüman ibtidaî mektebinde hiçbir kız çocuğunun eğitim almadığı görülmüştür. Buna rağmen gayrimüslim ibtidaî mekteplerinde kız çocuklarının eğitim aldığı görülmektedir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ’nde yer alan “*Her mahalle veya köyde sıbyan mektebine gidecek yaşta olan kız ve erkek çocuklarının listesi ihtiyar heyeti tarafından hazırlanarak mektep öğretmenine teslim edilir. Bir mahalle veya köyde bir cemaate mensup iki sıbyan mektebi bulunması durumunda bu mekteplerden biri kız çocukları için kullanılacaktır. Aynı bir kız sıbyan mektebi açılması imkânı olmayan yerlerde kız ve erkek çocukları aynı sınıfta ders görebilir.*” İbarelerine bakılırsa devletin kız çocuklarının eğitimi için gerekli tedbir ve imkânları sağlama konusunda olumlu yaklaştığı görülmektedir.¹³ Yeterli olmasa da tüm tedbir ve imkânlarla rağmen kız

12 Salname-i Vilâyet-i Ma’mûratü’l-aziz, 1312(1894/1895), Nüfus Nezâreti Bölümü, s. 19.

¹³ Özalp-Ataüinal, *a.g.e.*, s. 552.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İbtidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

çocuklarının gönderilmeyişine ihtiyatlı olmakla birlikte müstakil kız ibtidaî mektebinin açılmamış olmasıyla birlikte halkın kız çocuklarının mekteplere gönderilmesine sıcak bakmayışını sebep olarak gösterebiliriz.

H.1312 (1894-1895) yılında ibtidaî mektep sayısı yetersiz olup halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek kadar değildi. Bundan dolayı halkın yardımlarıyla yeni mekteplerin yaptırılması uygun görülmüştür.¹⁴ Ancak devletin ve halkın ekonomik durumu işlerin çok yavaş ilerlemesine sebep olmuştur. H. 1318 (1900-1901) yılında vilayetlerde açılması bildirilen ibtidaîlerin yer tesisi ve öğretim kadrolarının belirlenmesi hususunda; nahiyelerin bir kısmında mekteplerin yapılmaya başlanmasına rağmen köylerde maârif bütçesi buna izin vermemiştir.¹⁵ 1906 yılında Malatya merkez kazasında yedi ibtidaî mektebine ihtiyaç duyulması Abdülhamid döneminde tüm çabalara rağmen sancak merkezlerinde dahi ihtiyacın tam olarak karşılanamadığını göstermektedir.¹⁶ Nitekim 1909 yılında, Malatya’da Çırmıktı Karyesi’nin 500 hane büyüklüğünde olmasına rağmen henüz bir ibtidaî mektebin bulunmayışı, ibtidaî mekteplerin taşrada yeterince yaygınlaştırılmadığı anlamına gelmekle birlikte, Abdülhamid sonrasında da bu sorunun istenilen düzeyde giderilemediği görülmektedir.¹⁷

İbtidaî mekteplerinde zorunlu olmadıkça kız ve erkek çocuklarının bir arada okutulması uygun görülmemiştir. Malatya’daki Müslüman halkın da ibtidaîlere kız öğrencileri gönderme konusunda pek istekli davranmadıkları görülmektedir. Ancak zorunlu hallerde karma eğitime müsaade edilmiştir.¹⁸ Bir köy veya mahallede ayrı kız ibtidaî mektebinin açılması için, eğitim yaşına gelmiş kız çocuk sayısının 50’den fazla olması gerekmektedir. Bu dönemde öğretmen yetersizliği kız ve erkek çocuklarına karma öğrenim verilmesini mecburi hale getirmiştir. Kız ibtidaîlerinin açılması ise II. Meşrutiyet’ten sonra hızlanmıştır.¹⁹ İmparatorluk genelinde olduğu gibi, Malatya’da da ibtidaî

¹⁴ BAO. DH. TMİKS. 2/99, 3 Teşrin-i sâni 1312/15 Kasım 1896.

¹⁵ BAO. MF. MKT. 543/19, 25 Kânûn-ı sâni 1316/7 Şubat 1901.

¹⁶ BAO. DH. ŞFR. 368/5, (18 Temmuz 1322/31 Temmuz 1906).

¹⁷ BAO. MF. MKT. 1101/41, 24 Muharrem 1327/15 Şubat 1909.

¹⁸ Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁹ Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 125.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

mekteplerinin sayısında artış olmasına rağmen, mekteplerin ve öğretmenlerin yeteri kadar nitelikli olmadığı ve görevli olan muallimlerin usul-i cedidi bilmeyen kimselerden oluşması Maârif Nezareti’nin dikkatini çekmiştir. Muallimlerin iptidaî mekteplerinde uygulanacak olan usûl-i cedîd üzere yetiştirilmesi için, vilayetlere emirler gönderilmiştir.²⁰

Malatya Mekteb-i İbtidaîsi

Müslümanlara ait olan mektebin kayıtlı 155 öğrencisi bulunmaktadır. İki muallimin görev yaptığı mektebin, diğer hizmetlerini gören yardımcı personel statüsünde bir bevvab bulunmaktadır. Mektebin Personeli; Muallim-i Evvel Mehmed Tahir Efendi, Muallim-i Sani Mustafa Feyzi Efendi, Bevvab Hulusi Efendi’dir. İki muallimin görev yaptığı bu mektebin iki sınıfı bulunmaktadır.

Tablo 1: Öğretmenler ile Hizmetlilerin Devamı ve Öğrencilerin Mevcuduna Dair Maârif Müdürü Vasıtasıyla Maârif Nezareti’ne Sunulan Devam Cetveli

Mamûratü’l-Azîz Vilâyeti Malatya Sancağı			892/1893	Aralık-Ocak-Şubat					
Öğretmen ve Hizmetlilerin İsimleri	Aralık			Ocak			Şubat		
	evam günleri	evamsızlık	ülâhazâzât	evam günleri	evamsızlık	ülâhazâzât	evam Günleri	evamsızlık	ülâhazâzât

²⁰ BAO. DH. TMİKS. 2/99, 3 Teşrin-i sâni 1312/15 Kasım 1896. BAO. MF. MKT. 543/19, 25 Kânûn-ı sâni 1316/7 Şubat 1901. BAO. DH. ŞFR. 368/5, (18 Temmuz 1322/31 Temmuz1906), BAO. MF. MKT. 1101/41, (24 Muharrem 1327/15 Şubat 1909).

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

	ers gün- leri:27		ers gün- leri:27		ers Gün- leri:24		
ğret- men: Meh- med Ta- hir Efendi	7		7		4		
ğret- men: Mustafa Feysi Efendi	7		7		4		
izmetli: İbrahim Hulûsi Efendi	7		7		4		
ördüncü sene öğ- rencileri	0		0		0		
çüncü sene öğ- rencileri	8		8		8		
kinici	8		7		8		

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

sene öğrencileri								
irinci sene öğrencileri		1		6		9		
oplam öğrenci		47		51		55		
A			Ocak			Şubat		
ektebi	ektebe yeni-yazı-ların sayı	oplam öğrenci	ektebi terk eden öğrenci sayısı	ektebe yeni-yazı-ların sayı	oplam öğrenci	ektebi Terk Eden öğrenci sayısı	ektebe yeniden yazılanların sayısı	oplam öğrenci
		47			51			55 ²¹

²¹ BAO. DH. TMİKS. 2/99, 3 Teşrin-i sâni 1312/15 Kasım 1896. BAO. MF. MKT. 543/19, 25 Kânûn-ı sâni 1316/7 Şubat 1901. BAO. DH. ŞFR. 368/5, (18 Temmuz 1322/31 Temmuz 1906). BAO. MF. MKT. 1101/41, 24 Muharrem 1327/15 Şubat 1909.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

İbtidaî mektepleri üç ayda bir olmak üzere nezârete iletilmek üzere maârif müdürlüklerine Hülâsa Cetveli göndermek zorundadır. Bu cetveller görevlilerin devam durumunu, öğrencilerin mevcudu ve mektebin durumuyla ilgili bilgileri içermektedir. Buna göre; Malatya İbtidaî Mektebi bu dönemde iki odada öğrencilere eğitim vermiştir. Ancak bu odalar yetersiz geldiği için yeni kayıt başvurusunda bulunan öğrencilerin kaydı yapılamamıştır. Binanın yetersiz olmasından dolayı mektebin mütevellî heyeti binanın başka bir yere nakledilmesini istemiştir. Kaynak yetersizliğinden yaşanan bu durum mektebin öğrenci sayısını doğrudan etkilemiştir. Cetvelle birlikte sunulan raporda her ay mektebe yeni kayıt yaptıran dört ya da beş öğrencinin olduğu, mektepten ayrılan öğrencinin olmadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte yeni bir mektep binasının inşa edilmesi durumunda 155 olan öğrenci sayısının 300’e kadar çıkabileceğinin ifade edilmesi mektebe olan ilginin her geçen gün arttığını göstermektedir.²²

Ancak imkânların yeterli olmayışı mektep binalarının büyütülmesi ve çoğaltılması önündeki en büyük engeldir. Merkezi yönetimin ibtidaî eğitime yönelik tüm çabalarına rağmen 1897 yılında Malatya ibtidaî mektebinin maârife gönderdiği üç aylık cetvelde mektebin eğitim binasının geçici olduğu, buna rağmen öğrenci sayısının her geçen gün arttığı ifade edilmiştir.

Tablo 2: Öğretmenler ile Hizmetlilerin Devamı ve Öğrencilerin Mevcuduna Dair Maârif Müdürü Vasıtasıyla Maârif Nezâreti’ne Sunulan Devam Cetveli

Mamû- ratü'l-Azîz Malatya Sancağı	Vilâyeti	893-1894	1	Aralık- Ocak-Şubat
	Ara		Ocak	Şubat

²² BAO. MF. İBT. 44/23, 30 Ramazan 1312/27 Mart 1895.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

			ülahazat	evam gün-	evamsızlık	ülahazat	evam gün-		
	ers gün- leri:27			ers günleri:27	D		ers gün- leri:21		
ğre tm en: Me hm ed Ta- hir Efe ndi	7			7			1		
ğre tm en: Mu sta fa Fe yzi Efe ndi	7			7			1		
iz- me tli: Cu ma	7			7			1		

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

li Efe ndi								
ör- dü nc ü sen e öğ- ren ci- leri	9		9	1		9		
çü nc ü sen e öğ- ren ci- leri	2		2	2		2		
kin ci sen e öğ- ren ci- leri	7		7	2		7		

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

irin ci sen e öğ- ren ci- leri	8		8	8		8			
op- la m öğ- ren ci	56		56	1		56			
lık		Ara		Ocak			Şubat		
ek- teb i ter k ede n öğ- ren ci sa- yıs 1	ek- tebe yeni- den yazı- lan- ların sa- yısı	oplam öğ- renci	ek- tebi terk eden öğ- renci sa- yısı	ek- tebe yeni- den yazı- lan- ların sa- yısı	oplam öğ- renci	ek- tebi terk eden öğ- renci sa- yısı	ek- tebe yeni- den yazı- lanla- rın sayısı	op la m öğ re nci	

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İbtidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

	3	56			56			56 23
--	---	----	--	--	----	--	--	----------

Bu tablonun yer aldığı hülasa cetvelindeki raporda mektebin geçici bir binada eğitim öğretim yapıyor olması, ahalinin ve eğitim çalışanlarının imkânsızlıklara rağmen talebelerin yetiştirilmesi konusunda geri kalmamak için çabaladığını göstermektedir. Ancak geçici olarak kullanılan bu binaların kapasite olarak ihtiyacı karşılayamamasının yanında, mektep binası olarak yapılmadıklarından tam olarak eğitime uygun binalar oldukları söylenemez. Söz konusu durum tezimizin özgünlüğü bakımından da bize bir örnek sunmaktadır. Öyle ki Malatya özelinde ibtidaî eğitimin kurumdan ziyade politika ve uygulamalar anlamında çalışmamıza bakış açımızı geliştirmiştir.

Kaza ve Nahiyelerde Bulunan İbtidaî Mektepler

II. Abdülhamid döneminde İmparatorluk genelinde ibtidaî mektep sayısının artırılması için çalışmalar hızlanmış olmasına rağmen istenilen seviyeye ulaştırılamamıştır. Vilayet ve sancak merkezlerinde kısmen artış olsa dahi kaza ve nahiyelerde mektep sayısının artması çok uzun zaman almıştır. 1906 yılında İstanbul, Büyük Çekmece Kazasında bile bir ibtidaî mektep bulunurken, köylerinde ise mektep olmadığı için eğitim cami odalarında, cami imamları tarafından verilmektedir. Cami imamlarının geçimleri de yöre halkı tarafından karşılanmaktadır. Yine aynı tarihlerde Silivri Kazası ve Terkos Karyesinde var olan ibtidaî mekteplerin yetersiz olduğu, eğitimin cami imamları tarafından verildiği göz önünde bulundurulursa başkentin ihtiyacının bile tam olarak karşılanamadığı anlaşılmaktadır.²⁴ 1909 yılında Malatya merkez kazasında yedi ibtidaî mektebine ihtiyaç vardır. Bununla birlikte Behisni ’de 30 ibtidaî mektebe ihtiyaç varken, köylerde ise iki yüz ibtidaî mektebine ihtiyaç duyulmaktadır. Malatya’nın dört kazasına ait ihtiyacın da henüz belirtilmediği bu tarihte tüm gayretlere rağmen, taşrada çok ciddi mektep ihtiyacının olduğu görülmektedir.²⁵ Kaza ve nahiyelerdeki kısıtlı

²³ BOA. MF. İBT. 58/100, 17 Ramazan 1314/19 Şubat 1897.

²⁴ BOA. MF. MKT. 938/11, 08 Cemâziye’l evvel 1324/30 Haziran 1906.

²⁵ BOA. MF. MKT. 1101/41, 24 Muharrem 1327/15 Şubat 1909.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

İmkânlar çeşitli sorunlara yol açmıştır. Akçadağ Kazasının İri Ağaç Karyesinde mektep kurulmasını gerektirecek kadar hane olmadığı için buradaki mektebin muallimi müfettiş tarafından Ansur karyesine nakledilerek yeni bir mektep açılmıştır. Ancak buna rağmen kaza ve nahiyelerde birçok mektebin de muallim yokluğundan kapalı olduğu, kapalı olan mekteplerin bina ve eğitim araç gereçlerinin tahrip olduğu veya kaybolduğu müfettiş raporlarında açıkça belirtilmiştir.²⁶

Kaza ve nahiyelerde ibtidaîlerin yaygınlaştırılmamasında çok farklı sebepler karşımıza çıkmaktadır. 1901 yılında Dersim ve Pütürge gibi nahiyelerde istenilen vasıflarda muallim bulunamadığı için mektep açılmamıştır. Yine aynı tarihlerde beş mektebin, nahiyeye merkezinden daha büyük olan köylerde açılması uygun görülmüştür.²⁷ Bunun yanı sıra kazalarda ibtidaî eğitiminde beklenen düzeyin yakalanması durumunda ortaöğretim mahiyetindeki rüşdiye mektepleri de inşa edilerek ibtidaî eğitimini tamamlayanların başka bir kazaya ya da merkezde herhangi bir yere gitmek zorunda kalmaksızın buldukları kazalarda orta öğretime devam etmelerinin önü açılmıştır. Maârif Nezâreti’nden gönderilen iradeye göre, Malatya’ya bağlı Akçadağ kazasının hükümet merkezi olan Arga’da inşa edilmiş olan ibtidaî mekteplerinde beklenen verimin alınması durumunda binanın üst katının rüşdiyeye dönüştürülerek ilk ve orta öğretimin aynı yerde devam edebileceği ifade edilmiştir.²⁸ Bilhassa köylerde inşa edilen mekteplerin büyük bir eksikliği giderdiği, ahali nezdinde de bilinen bir durumdu. Açılan mekteplerin sayısının artması ve bu mekteplerde verim elde edilmesi ahali tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Öyle ki verilen izinle Ma’ûratü’l-aziz Vilayeti ’nin Arguvan Nahiyesi ’nde açılan ibtidaî ve rüşdiye mektepleri için, ahali teşekkür ve memnuniyetini hükümete bildirmiştir.²⁹

İbtidaî eğitimin zorunlu hale getirilmesi ve özellikle taşranın en ücra köylerine eğitim hizmetinin götürülmesinin bir sonucu olarak zamanla kaza ve köylerde rüşdiye mekteplerinin açılmasının ve eğitimin ilköğretimle sınırlı kalmamasının önü açılmıştır. Mesela Arguvan kö-

²⁶ BOA. MF. MKT. 1232/116, 29 Cemâziye’l evvel 1336/12 Mart 1918.

²⁷ BOA. MF. MKT. 543/19, .17 Şevvâl 1318/7 Şubat 19019.

²⁸ BOA. MF. MKT. 109/99, 11 Zilka’de 1306/9 Temmuz 1889.

²⁹ BOA. DH. MKT. 1515/93, 15 Şevvâl 1305/25 Haziran 1888.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

yünün münasip bir mevkiinde inşa masrafları halk ve hükümet tarafından karşılanan dokuz ibtidaî mektebiyle Kara Hüyük köyünde bir rüşdiye mektebinin inşasına karar verilmiştir.³⁰

Malatya Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan İbtidaî Mektepler:

Tablo 3: Malatya Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan İbtidaî Mektepler

İva	aza	ektebîn Derecesi	ektebîn Bulunduğu Mevki	uruluş Tarihi	iktar-ı Mesarîf Kuruş)
alatya	alatya	btidaî	asaba	295	600
alatya	alatya	btidaî	spendere	313	00
alatya	alatya	btidaî	orğa	313	110
alatya	alatya	btidaî	özene	313	300
alatya	alatya	btidaî	özene	313	-
alatya	alatya	btidaî	özene	301	-
alatya	kçadağ	btidaî	olat	312	50
alatya	kçadağ	btidaî	ekimhani	312	50
alatya	kçadağ	btidaî	evend	312	000

³⁰ BOA. MF. İBT. 22/38, 17 Muharrem 1306/23 Eylül 1888.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

alatya	kçadağ	btidaî	asan Çelebi	312	00
alatya	kçadağ	btidaî	ut	312	00
alatya	ehisni	btidaî	ambayadi	312	100
alatya	ehisni	btidaî	elveren	312	50
alatya	ehisni	btidaî	erveri	312	00
alatya	ehisni	btidaî	ürgü	312	00
alatya	ehisni	btidaî	evidi	312	200
alatya	ehisni	btidaî	izilin	312	00
alatya	ehisni	btidaî	uyucak	312	50
alatya	ehisni	btidaî	oçakli	312	50
alatya	isn-1 Mansur	btidaî	amsad	312	00
alatya	isn-1 Mansur	btidaî	algan	312	300
alatya	isn-1 Mansur	btidaî	aricik	312	50
alatya	isn-1 Mansur	btidaî	lut	312	00
alatya	isn-1 Mansur	btidaî	incik	312	00
alatya	ahta	btidaî	okaris	312	000

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

alatya	ah ta	btidaî		312	50 ³¹
--------	----------	--------	--	-----	------------------

Mekteplerin neredeyse tamamına yakın bir kısmı 1312(1894-1895) yıllarından itibaren yapılmaya başlamıştır. Bu tarihlerde taşrada ibtidaî mekteplerinin yaygınlaştırılması için çalışmaların daha yoğun bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Mekteplerin yapım maliyetleri arasında çok abartılı farklar olmamakla birlikte, bazı mekteplerin da diğerlerinin iki katı meblağa yapıldığı görülmektedir. İhtiyatlı olmakla birlikte bunun, mektebin büyüklüğü ve derslik sayısı ile ilgili olduğu düşünülebilir. Bu maliyet farkının mekteplerin yapıldığı yerlerin merkezi olmaması nedeniyle, gerekli olan inşaat malzemesinin dışardan temin edilmesi ve nakliyesinden kaynaklanması da göz önünde bulundurulacak hususlardandır. Mekteplerin kurulduğu mevkiiler ise genellikle nüfusun daha yoğun olduğu yerlerdir. Burada bir kez daha II. Abdülhamid için yapılan baskıcı, eğitim yatırımlarına karşı olduğu, taşraya, nahiyelere, köylere eğitim yatırımları yapmadığına yönelik eleştirilerin çok acımasızca yapıldığı görülmektedir. Sadece Malatya’da 1894-1895 yıllarında kaza ve nahiyelerde kurulmuş olan bu ibtidaî mekteplerinin devletin geneli düşünülecek olursa önemli bir ihtiyacı karşıladığı söylenebilir.

Sonuç

Tanzimat Dönemi yöneticilerinin, topyekûn kalkınmanın gereği olarak gördükleri eğitim reformu için II. Abdülhamid dönemi, düşünülenlerin hayata geçirilmesi bakımından son derece önemlidir. Maârif Nizamnamesinde yapılmak istenenlerin arzu edilen ölçüde olmasa da azımsanmayacak derecede ciddi adımların atıldığı anlaşılmaktadır. Malatya gibi devletin merkezinden oldukça uzak bir yere yapılan eğitim yatırımları, tüm eksiklere rağmen son derece kıymetlidir. Devlet aklının başlattığı eğitimde modernleşme hamlesine, eğitimin ilk kademesi olan ibtidaî mektepleri özelinde bakıldığında, Malatya halkının imkânları ölçüsünde destek olduğu anlaşılmaktadır. Bu modernleşme ve yenileşme

³¹ IŞIK, *a.g.e.*, s. 454.

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

hamlesinin kapısını açacak olan eğitimin ilk basamağı olacaksa, bu yenileşmenin ibtidai mektebinde başlamasının zorunlu olacağını söylemek yerinde olur.

Osmanlı Devleti’nin benimseyip yaygınlaştırmaya çalıştığı yeni eğitim politikası Malatya’da halk ve yerel yönetim tarafından karşılık görmüştür. Ancak dönemin şartlarında merkezi yönetimin, siyasi ve ekonomik krizlere rağmen eğitimdeki bu modernleşme hamlesinde kararlı olduğu, bu kararlılığın Malatya halkı ve yöneticilerinin ibtidai mekteplerin açılması için yaptıkları yardımlarda ve ilettikleri taleplerde karşılık bulduğu görülmektedir. Bu çalışma Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinden biri olan Malatya’nın Osmanlı’da değişen ve gelişen eğitim politikasının önemli bir parçası olduğuna dikkat çekerek açığa çıkarması bakımından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA

1-BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi

DH. MKT. 1515/93

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu

DH. TMİKS. 2/99.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi

DH. ŞFR.68/5.

DH. ŞFR. 368/5

Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaîyye Kale

MF. İBT. 44/23

MF. İBT. 58/100

MF. İBT. 22/38,

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi

MF. MKT. 449/56,

MF. MKT. 615/10

MF. MKT. 543/19

MF. MKT. 1101/41

II. Abdülhamid Dönemi Malatya’da İptidaî Mektepler Hakkında Bir Değerlendirme

MF. MKT. 543/19.

MF. MKT. 938/11

MF. MKT. 1232/116

MF. MKT. 109/99

Şûrâ-yı Devlet

ŞD.1459/50

Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı

A.MKT. MHM. 682/39.

2-SALNÂMELER:

Vilâyet Salnâmeleri:

Salnâme-i Vilâyet-i Mamûratü’l- aziz; 1305(1887/1888).

Salnâme-i Vilâyet-i Mamûratü’l- aziz; 1312(1894/1895), Nüfus Nezâreti.

3-TELİF ESERLER

IŞIK, Adnan, *Malatya 1830-1919*, İstanbul 1998.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

YAPICI, Süleyman, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Malatya (1869-1908)*, Malatya Kitaplığı, Malatya 2014.

VURGUN, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Bursa da Eğitim Öğretim Faaliyetleri”, (Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya ve Arap Sorunu***

Donald M. McKale*
Celal Öney**

Özet

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi yanında yer alması için çeşitli politikalar izledi. Bu politikalardan biri de Osmanlı egemenliği altında bulunan Araplar ile iyi geçinmekti. Ortadoğu sahasını kendisi için yayılım sahası olarak gören Almanya, Arapların özerklik ve bağımsızlık isteklerine karşı gelerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmekten uzak durmaya çalıştı. Aksine, Osmanlı Padişahının Halifelik ünvanını kullanarak başta Araplar olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerinde yaşayan Müslümanları cihat amacı altında birleştirmeyi istedi. Ancak Almanya'nın bu hedefi tutmadı. Osmanlı Arapların bağımsızlık isteklerine yardım etmeyi ret eden Almanya'nın yerine İngiltere ve Fransa'nın olumlu cevap vermesi, savaş sonrasında Almanya'nın Ortadoğu'da çok önceden elde etmiş olduğu yerini sonlandırarak Alman varlığının bölgeden silinmesine neden oldu. Bu çalışmada Almanya'nın Arap Sorunu 'na neden dahil olmadığı ve izlenen bu politikanın neden yanlış olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı, Arap sorunu

Germany and the Arab Question Before the First World War

*** Makalenin orijinal künyesi: McKale, Donald M. "Germany and the Arab Question in the First World War." *Middle Eastern Studies* 29, no. 2 (1993): 236–53. <http://www.jstor.org/stable/4283559>.

* Prof. Dr., Clemson University, Department of History, mckaled@clemson.edu,

** Doç. Dr. Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, c.oney@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5034-5056

Abstract

Before the First World War, Germany followed various policies to get the Ottoman Empire on its side. One of these policies was to get along with the Arabs under Ottoman rule. Germany, which saw the Middle East area as an area of expansion for itself, tried to stay away from interfering in the internal affairs of the Ottoman Empire by opposing the Arabs' desire for autonomy and independence. On the contrary, she wanted to unite the Muslims living in the colonies of England and France, especially the Arabs, under the aim of jihad, using the title of Caliphate of the Ottoman Sultan. However, Germany did not achieve this goal. The positive response of Britain and France instead of Germany, which refused to help the Ottoman Arabs' desire for independence, after the war ended the Germany's long-held position and the German presence in the Middle East. In this study, it was tried to reveal why Germany was not included in the Arab Question and why this policy was wrong.

Keywords: Germany, Ottoman, First World War, Arab question

Giriş

Geleneksel olarak, Ortadoğu'daki I. Dünya Savaşı üzerine gerçekleştirilen tarih yazımı, bu coğrafyada emperyal Avrupalı güçler olan, İngiltere ve Fransa tarafından izlenen politikalara odaklanmıştır. İngiltere'nin 1916'da Osmanlı Türklerine karşı gerçekleşen Arap İsyanındaki rolü, ilk olarak I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Arap isyancıların İngiliz danışmanı T. E. Lawrence tarafından tanımlandı. "Arabistanlı Lawrence", olarak da bilinen bu kişi, hatalı bir şekilde, kendisinin ve diğer İngiliz yetkililerin isyanı Arapların bağımsızlığını elde etmelerine yardımcı olmak için tasarladıklarını iddia etti. Bu konuda son yıllarda yapılan araştırmalar ise Arap isyanının kökenlerini diğer faktörlere bağlamaktaydı. Bunlar faktörler, İngiltere'nin Ortadoğu'daki İngiliz emperyal çıkarlarını korumak

için Arapları manipüle etmesi ve hem Türk hem de Avrupa karşıtı yeni doğmakta olan bir Arap milliyetçiliğinin yükselişini içeriyordu. Bu Arap milliyetçiliği, Birinci Dünya Savaşından önce Suriye, Mezopotamya ve daha az ölçüde Batı Arabistan'daki Hicaz'daki Osmanlı vilayetlerinde ortaya çıktı. Konuyla ilgili geniş bir literatürün oluşması esnasında, bilim adamları Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Arap milliyetçiliğinin doğasını şiddetle tartışmaktaydılar.¹

Yükselen Arap milliyetçi hareketinin -ki büyümesi ve geleceği çağdaşların bazen “Arap Sorunu” olarak adlandırdığı şeyi şekillendirdi- ve genel olarak Müslüman halkların İngiltere ve Fransa'nın baş rakibi olan Almanya ile ilişkisi çok daha az yakından incelenmekteydi. Bunun yerine, savaş öncesi Almanya ve Orta Doğu üzerine yapılan araştırmalar, esas olarak Berlin'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve siyasi etkisini istikrarlı bir şekilde genişletmesine ve 1905 ve 1911'de Fas'taki Fransız egemenliğine karşı Alman meydan okumalarına odaklanır.² Bu makale, Arapların

¹ Örneğin, C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana, 1973); Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (London, 1956); Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge, 1983); George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Philadelphia, 1939); Albert Hourani, “The Arab Awakening Forty Years After,” in *Studies in Arab History*, 1978-87, ed. Derek Hopwood (London, 1990), 33-40; Suleiman Mousa, *T. E. Lawrence: An Arab View*, trans. Albert Butros (London and New York, 1966); Dan Eldar, “French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca,” *Middle Eastern Studies* 26 (July 1990): 329-50.

² Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914* (Munich, 1984); Fritz Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, trans. Marian Jackson (New York, 1975); Wolfgang J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat: Verfassung, Gesellschaft und Kultur der Deutschen Kaiserreiches* (Munich, 1990), 140-81; Jehuda Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf, 1976).

Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluğuna Alman tepkisini ve Almanya'nın Türklerin pan-İslami emellerine Arap milliyetçilerinininkiler üzerindeki desteğinin sonuçlarını araştırıyor.

Almanya, Orta Doğu ve Afrika'daki emperyal genişlemeye Avrupalı güçler arasında nispeten geç başlayan bir ülkeydi ve İngiltere ve Fransa'nın aksine denizaşırı topraklarında az sayıda Müslüman tebaayı yönetiyordu. 1914'te İngiliz yönetiminde yaşayan Müslümanların sayısı 96 milyon, Fransız yönetiminde 19 milyon ve Alman yönetiminde 2,6 milyondur. Bu gerçek, Almanya'nın yirminci yüzyılın başlarında bir dünya gücü olma hırsıyla birleştiğinde, Berlin'in Araplara ve diğer Müslümanlara yönelik politikasını önemli ölçüde şekillendirdi.³

Emperyalist dönemdeki neredeyse tüm Avrupalılar gibi, Almanya'nın liderleri de Avrupalıların Araplar, Türkler ve Ortadoğu'daki diğer birçok halk üzerindeki sözde Tanrı vergisi üstünlüğüne sıkı sıkıya inanıyorlardı. Bismarck yönetimindeki Almanya, denizaşırı emperyalizmle çok az ilgili olmasına rağmen, “Demir Şansölye” Osmanlı rejimini destekledi ve Osmanlı yönetimi altında acı çeken Araplar da dahil olmak üzere Osmanlı dışı halklara çok az ilgi gösterdi. Şiddetle kötü muameleye maruz kalan Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki Hıristiyanlar bile Almanya nezdinde hiçbir endişe uyandırmadı. Alman yetkililer, evlerinde kendi azınlıkları gibi insanlara yardım etme eğiliminde değildi.

Almanya'nın bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na ilgisi öncelikle kültürel idi. Alman Şark Cemiyeti (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) 1845'te kurulmuştu, bunu 1887'de Berlin'de Şark Dilleri Semineri'nin kuruluşu izlemişti. 1870'ler ve 1880'ler boyunca, Doğu'yu inceleyen artan sayıda Alman arkeolog ve bilim adamı, diğer Avrupalı Oryantalistleri takip ederek Osmanlı

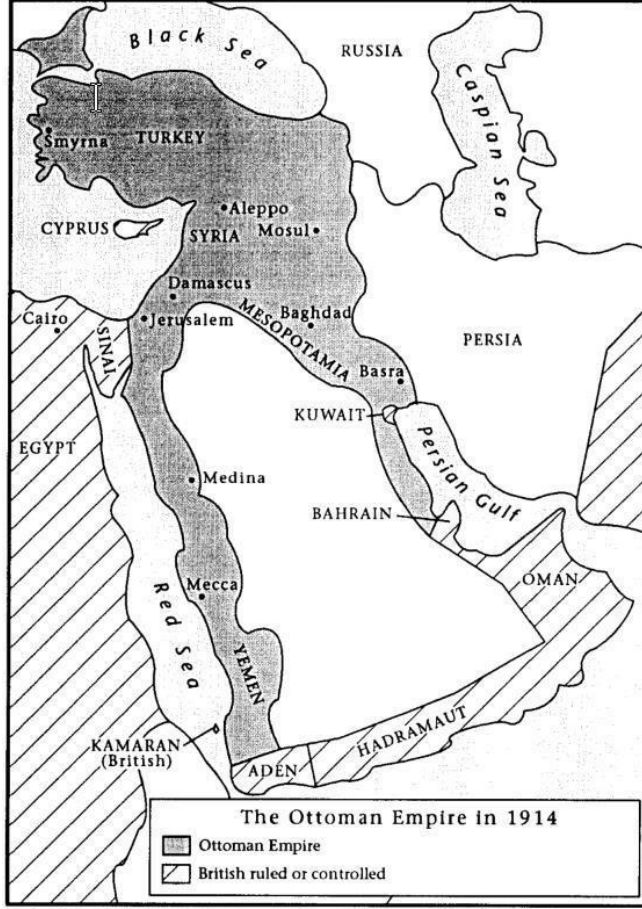
³ M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris, 1926), 10.

Anadolu Mecmuası
1/II, Aralık 2022, s.55-79.

vilayetleri olan Libya, Suriye, Mezopotamya ve bazen de Arabistan'a gittiler.

1875'te Mısırlılar, Alman Oryantalistlerin 1911'e kadar sürdürdükleri bir pozisyon olan Kahire'deki milli kütüphanenin müdürlüğü görevine bir Alman olan Wilhelm Spitta'yı atadılar.⁴

⁴ Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1955), 234, 239-45, 260-65, 269-73, 290-92, 3 13- 18; Mommsen, *Der auroritilre Nationalstaat*, 141-42, 144-45; Lathar Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Welkrrieg* (Berlin, 1963), 20-25; Gustav PfanrnUller, ed., *Handbuch der Islam-Literatur* (Berlin and Leipzig, 1923), passim.

Produced by the Center for Cartographic Research and Spatial Analysis
11-25-96

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu

1880'lerden başlayarak, küçük bir Alman askeri birliği, padişahın ordusunun İstanbul'daki eğitimine yardımcı oldu ve Bismarck'ın 1890'da görevden alınmasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman ekonomik ve askeri etkisi istikrarlı bir şekilde arttı. 1897'de Alman hükümeti yeni bir küresel dış politika ilan etti (Weltpolitik). Esas olarak Britanya'yı hedefleyen yeni politika, onun

emperyal hegemonyasına meydan okumayı ve Londra'yı Avrupa'da Alman üstünlüğünü kabul etmeye zorlamayı amaçlıyordu. Bu nedenle Alman imparatoru II. Wilhelm 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret etmiş ve Şam'da yaptığı bir konuşmada kendisini dünyanın 300 milyon Müslümanının koruyucusu ilan etmiştir. İmparatorun ziyaretinden kısa bir süre sonra, Osmanlılar Almanya'ya, Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve muhtemelen Basra Körfezi'nin ötesine uzanan bir güzergâh olan Bağdat Demiryolu için yeni bir imtiyaz verdi. Almanlar, Osmanlılara silah sattılar, İstanbul'da banka şubeleri kurdular ve Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde nakliye haklarını elde ettiler.⁵

Alman mühendislerin, subayların, bankacıların ve diğer ticari çıkarların Osmanlı İmparatorluğu'na akın etmesine rağmen, Almanların Araplarla ilişkileri önemli ölçüde sınırlı kaldı, çünkü Berlin, Ortadoğu'daki dikkatini esas olarak Osmanlı İmparatorluğunun diğer halklar üzerindeki egemenliğini kıskançlıkla koruyan Osmanlılara odakladı. Sonuç olarak, Berlin, bölgenin Arap hinterlandında istihbarat bilgisi toplamak için sıklıkla Alman bilim adamlarını ve iş adamlarını kullandı. Örneğin, 1893'te arkeolog Baron Max von Oppenheim Basra Körfezi'ni gezdi ve üç yıl sonra da Alman iş adamı Robert Wönckhaus, Berlin hükümetinin yardımıyla, Körfez'in İran tarafında yerel ülkelerdeki Araplar ve diğer halklar ile ticaret yapmak için bir ithalat-ihracat firması kurdu. Bu sırada Fas'ta da bir dizi Alman firması iş kurdu. Bazıları, özellikle Krupp ve Mannesmann demir-çelik şirketleri, Fas'ın Fransa'dan bağımsızlığının "koruyucuları" gibi davranarak Fas'ın Arap ve Berberi prensleri

⁵ Fischer, *War of Illusions*, 49-51; Schöllgen, *Imperialismus*, 85-88; Wallach, *Anatomie*, 34- 107.

arasında siyasi etki kazanmak için yerel Alman diplomatlarla iş birliği yaptı.⁶

Yüzyılın sonundan sonra, Almanlar ve Osmanlılar Bağdat Demiryolunu genişletip Suriye'den güneye doğru Hicaz'a uzanan Hicaz Demiryolunu inşa etmeye başlayınca da daha fazla Alman mühendis Suriye'ye geldi. Birkaçı yerel Araplar arasında çalıştı, bu durum Almanlar gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki son derece zayıf bir istihbarat operasyonundan muzdarip olan İngilizleri tedirgin etti.⁷

1905'e gelindiğinde, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzu için İngiltere ile ve Fas üzerindeki nüfuzu için de Fransa ile artan rekabeti, Berlin'in Müslüman dünyasına olan ilgisini yoğunlaştırdı. İngiltere veya diğer güçlerle savaşı öngören İmparator II. Wilhelm, Almanya'nın Osmanlılarla ve diğer “tüm Arap ve Magribi hükümdarlarıyla, ittifakını tamamlamadan böyle bir çatışmaya girmemesi gerektiğine” karar verdi.⁸

⁶ Helmut Stoecker and Helmut Nimschowski, “Morocco 1898-1914:’ in *German Imperialism in Africa: From the Beginnings until the Second World War*, ed. Helmut Stoecker, trans. Bernd Zollner (Atlantic Highlands, N.J., 1986). 230-49; Herbert Landolin Milller, *Islam, gihad (“Heiliger Krieg”) und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918* (Frankfurt/Main,1991), 299-302,3 08-10, 319-24.

⁷ Christopher Andrew, *Her Majesty’s Secret Service: The Making of the British Intelligence Community* (New York, 1987), 11,20-30; William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville, 1980), 30; Pinhas Walter Pick, “German Railway Constructions in the Middle East,” in *Germany and the Middle East, 1835-1939*, ed. Jehuda L. Wallach, (Tel-Aviv, 1975), 72-84.

⁸ Gottfried Hagen, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und Osmanisch-Türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert* (Frankfurt/Main, 1990), 32; Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford, 1990), 98.

Alman İmparatoru II. Wilhem, görüşlerini oluştururken, 1896'dan beri Kahire'de Alman konsolosluk görevlisi olarak görev yapan von Oppenheim'dan etkilendi. Von Oppenheim, Osmanlı hükümetinin resmi siyasi Panislamizm doktrininin Almanya'nın Orta Doğu'da İngiltere ile rekabeti açısından önemini vurguladı. Osmanlı Panislamizm'ine göre, onların hükümdarı olan padişah, İslam'ın kurucusu olan Arap peygamber Muhammed'in manevi halefiydi. Bu nedenle halife, tüm Müslümanlar üzerinde -Osmanlı, Arap veya başka Müslümanlar- siyasi güçten farklı bir dini otoriteye sahipti. Ayrıca doktrin, Müslümanları, özellikle Batı'nın İslam dünyasına ilerlemesine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu ve halifeliği savunmaya çağırdı. Von Oppenheim'ın Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki (Ausartiges Amt) amirlerine sık sık hatırlattığı gibi, İngiliz İmparatorluğu'ndaki çok sayıda Müslümanla karşılaştırıldığında, Almanya'nın denizaşırı imparatorluk topraklarında çok az Müslüman yaşıyordu. Bu nedenle Panislamizm, Almanya'nın Avrupalı rakiplerinin, özellikle İngiltere'nin Müslüman tebaası arasında isyanı teşvik etmek ve Orta Doğu'daki Alman etkisini artırmak için kullanılabilirlikti. Bu plan Berlin'de geniş çapta kabul gördü.⁹

Von Oppenheim, Kahire'deki başkonsolosluktaki faaliyetleriyle Panislamizm için daha fazla destek topladı. Orada, büyüyen

⁹ M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (London, 1987), 181-82, 193-94,200; Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, Mass., 1991), 313-14; N. Keddie. "Pan-Islam as Proto-Nationalism," *Journal of Modern History* 41 (1969): 17-28; Wilhelm Treue, "Max Freiherr von Oppenheim-Der Archäologe und die Politik," *Historische Zeitschrift*, 209 (1969): 37-74; Egmont Zechlin, "Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche," *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament* B25 (21 June 1961): 354 n. 229; Martin Kroger, "Revolution als Programm. Ziele und Realität deutscher Orientpolitik im Ersten Weltkrieg," in *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*, ed. Wolfgang Michalka (Munich, 1994), 368; Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (New York, 1967) 1, 121, 123-24.

İngiliz karşıtı Mısır milliyetçi hareketi ve Mısır'daki nominal Osmanlı Valisi, genç ve hırslı II. Hidiv Abbas Hilmi ile yakın ilişkiler kurarak İngiliz yönetimindeki Mısır hükümetini kızdırdı. Önce Mustafa Kâmil, ardından Muhammed Farid ve Şeyh Abdülaziz Ceviş liderliğindeki Hidiv ve milliyetçiler, kendilerini Osmanlılarla ve İngiliz yönetimine karşı Panislamcılık ile özdeşleştirdiler. Dahası, Von Oppenheim ve başkonsolosluğa atanan genç bir tercüman (Dragoman) Curt Prüfer, genellikle Arap kıyafeti giyerek el-Ezher Üniversitesi'ndeki öğrenciler de dâhil olmak üzere yerel Araplar arasına karışıp durmaksızın İngiltere'ye karşı halkın ilgisini çekmişti. Von Oppenheim'in faaliyetleri İngilizlerin Mısır'daki konumlarının güvenliği konusundaki endişelerini artırdı. Bu nedenle Kahire'deki İngiliz yönetiminin liderleri, Sina çölünü geçerek Süveyş Kanalı'nı tehdit edecek ve İngiliz yönetimine karşı Panislamik esinli kitlesel bir Mısır ayaklanmasını tetikleyecek Alman destekli bir Osmanlı istilasından korkuyordu.¹⁰

1910'un başlarında Von Oppenheim, görünüşte Suriye'de keşfettiği eski bir Hitit kenti olan Tel Halaf'taki arkeolojik kazılarını sürdürmek için başkonsolosluktan istifa etti. Ancak Von Oppenheim, sadece arkeolojik alanında çalışmak için değil, aynı zamanda

¹⁰ Dönemin Mısır hükümeti notuna bakın, "Note confidentielle h Son Excellence le President du Conseil des Ministres," 11 November 1911, Public Records Office, London (hereafter PRO) Foreign Office Series (hereafter FOS) 371 (General Correspondence Political) 1 piece no. 11 14/fde 44628; Donald M. McKale, *Weltpolitik Versus Imperium Britannica Anglo-German Rivalry in Egypt, 1904-14*, *Canadian Journal of History* 22 (1987): 196-99; von Oppenheim to the German chancellor, Bernhard von Billow, 28 May 1909, National Archives and Records Administration (hereafter NARA)/ microcopy T-137 (German Foreign Ministry Archives, 1867- 1920)/reel28/frames 0365-66. See also Lord Cromer (Sir Evelyn Baring, British resident in Cairo) to the British Foreign Office (hereafter FO), 12 and 22 April and 2 June 1906, PROIFOS 371/65/12624, 13628, and 19693; Müller, *Islam, gihad ("Heiliger Krieg") und Deutsches Reich*, 153-57, 194-95.

Bağdat Demiryolu inşaat güzergâhı boyunca yaşayan Arapları ziyaret etmek için de Suriye'ye gitti. 1911'de, o ve Kahire'deki Mısır Milli Kütüphanesinin eski bir Alman başkanı olan Bernhard Moritz, Habur vadisi bölgesindeki Arap ve Kürt aşiret şeflerinden demiryolu için destek kazandı. Von Oppenheim ve Moritz ayrıca, topraklarından geçen demiryoluna karşı çıkan herkesi ortadan kaldırmayı umarak Arapları da birbirine düşürdüler. Daha doğuda Irak ve kuzey Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirleri boyunca, diğer Alman arkeologlardan biri olan Dr. Friedrich Sarre, Samarra'da dokuzuncu yüzyıl Abbasi halifesi Mutasım'ın sansasyonel saray kalıntılarını kazarken yerel Araplarla yakın ilişkiler kurdu. Çalışmaları, Almanların iyi bildiği bir başka Doğulu bilgin olan Avusturyalı rahip Alois Musil, Sina yarımadasında, kuzey Arabistan'da ve güney Mezopotamya'da Bedeviler arasında seyahat etti.¹¹

Araplar arasındaki canlı Alman faaliyeti yalnızca ekonomik güdülerden değil, aynı zamanda Almanya'nın yerel konsolosluk ve diplomatik yetkilileri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yükselen bir Arap milliyetçiliği anlayışının artan farkındalığından da kaynaklandı. Arapların yereldeki Osmanlı garnizonlarına şiddetli saldırıları ile Mezopotamya ve Yemen'de ciddi Arap huzursuzluğu ortaya çıkmıştı. 1869'dan beri Osmanlılar, Yemen'i boyunduruk altına almak için uzun bir sömürge savaşı yürüttüler, ancak 1905'ten itibaren Yemen isyanının yoğunlaşması, Osmanlılar için ciddi sorunlara neden oldu.¹²

¹¹ Georg Sauer, "Alois Musil's Reisen nach Arabien im Ersten Weltkrieg," *Archiv Orientalni* 37 (1969):

245; Fück, *Arabischen Studien*, 291; Pfanmüller, *Handbuch der Islam-Literatur*, 369-70,373-74; 369-70,373-74; Gerard Lowther (British ambassador in Constantinople) to Grey, 8 August 1911, PRO/FOS 371/1261/31881; Report of the British Consulate General Baghdad, 4 December 1911, PRO/FOS 371/1490/3025.

¹² Yapp, *Making of the Modern Near East*, 175.

Aynı zamanda, başta Suriye, Mısır ve Basra Körfezi'ndeki Basra limanı olmak üzere imparatorluktaki birçok Arap grubu, ya Osmanlı hükümetinin siyasi reformlar yaparak Araplara daha fazla özerklik vermesini ya da Osmanlı'dan Araplara tam bağımsızlık vermesinin yollarını aradılar. Bu tür fikirler, on dokuzuncu yüzyılın sonunda birkaç Mısırlı aydın arasında dolaşmıştı. Dahası, 1890'larda Mısır Hidivi II. Abbas, padişahın yerini, yeni halife olarak bir Arap halifesinin -örneğin kendisinin- alması taraftarı olan propagandayı yayarak, efendisi Osmanlı padişahına karşı entrikalar içerisine girmişti.¹³

Ancak Jön Türkler, 1908-09'da İstanbul'daki başarılı devrimlerinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamını şiddetle savundular. Yeni Osmanlı yöneticileri olan İttihatçılar, önceki padişah rejiminden bile daha fazla, sekülerleştirilmiş siyasi ve kültürel sistemlerini, Araplara ve imparatorluktaki diğer halklara katı bir şekilde dayattılar. Dünya Türklerinin, özellikle de Rus yönetimi altındakilerin, Osmanlı liderliği altında birleştirilmesi çağrısında bulunan bariz Panturanizm fikirleri, imparatorluktaki Araplara ve diğer Osmanlı olmayan halklara karşı baskıcı politikalar üretti. Buna karşılık, Arapları kendine has erdemlere ve haklara sahip özel insanlar olarak ilan eden Arapçılık adı verilen milliyetçi bir ideoloji, yayılmaya başladı. Araplar, Osmanlıların 1911 ve 1912 yıllarında savaştığı ve Libya'da ve Balkanlar'da Avrupa'ya toprak kaybıyla sonuçlanan bir dizi savaştan cesaret alarak, Osmanlı devletine kendilerine özerklik sağlayacak siyasi reformları uygulamaya almasını zorunlu kılacak yollar aramaya başladılar. Bu bağlamda Arap milliyetçiliği,

¹³ Lukasz Hirsowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *Middle Eastern Studies* 8 (1972): 303-6.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın ilerlemesine ve Ortadoğu'ya yayılmasına karşı koyamamasına karşı bir tepkiydi.¹⁴

Eylül 1910'da Beyrut'taki Alman konsolosu Wilhelm Padel, Berlin'e yerel Arapların, Alman basınında yer alan *Osmanlıların Ortadoğu halklarına hükmetmesi gerektiği* iddialarından duydukları mutsuzluğu bildirdi. Padel, aynı zamanda “Arap Sorunu” olarak tanımladığı konuyu tartıştı ve “Arapların, Jön Türk devrimi sonrası Osmanlı İmparatorluğunda Türkler dışında çoğunluğu oluşturduklarının bilinen bir gerçek” olduğunu vurguladı. Padel, Arapların Osmanlı hegemonyasına yönelik herhangi bir ciddi tehdidi, Arapların Osmanlılardan "entelektüel olduğu kadar ahlaki olarak da önemli ölçüde aşağı" oldukları ve Osmanlılara karşı Arap saldırılarının herhangi bir dini önemi olmadan yalnızca "yerel karakterde" olduğu gerekçesiyle göz ardı ettiğini belirtmekteydi.¹⁵

Bağdat'taki Alman konsolosu W. G. Hesse, yerel Osmanlı garnizonlarına ve ticaretine yönelik saldırılar da dâhil olmak üzere, Arapların Mezopotamya'daki Osmanlı karşıtı huzursuzluğunu daha büyük bir endişeyle karşıladı. “Dinsel bir olay daha önce bölünmüş kabileleri birleştirdiği zamanda durum tehlikeli hale gelebilir” diye uyardı.¹⁶ Başka bir vesileyle, konsolos şunları söyledi: “Büyük isyanların olup olmayacağı, önemli ölçüde, kişiliğinin gücüyle

¹⁴ James Jankowski, “Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1922,” in *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, and Reeve S. Simon, (New York, 1991), 246-47; Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (London, 1974), 107-11; Khoury, *Urban Notables*, 62.

¹⁵ Padel to Bethmann-Hollweg [Theobald von Bethmann-Hollweg, Chancellor], 30 September 1910, Politisches Archiv, Bonn (hereafter PA) /Aktenzeichen Türkei 165 (Arabien)/Bd. 32.

¹⁶ Hesse to Bethmann-Hollweg, 24 March 1910, PN Türkei 165/Bd. 32.

Bedevileri yanında götürebilecek ve birbirine düşman kabileleri bir arada tutmak için dini motiflerin istismarından anlayan bir liderin bulunup bulunmadığına bağlı olacaktır.¹⁷ Ayrıca Hesse, Osmanlı parlamentosundaki yerel Arap temsilcisi ve Basra şehirindeki en güçlü İslami dini otoritenin oğlu Seyyid Talib el-Naqib'in Basra'daki genişleyen nüfuzuna da dikkat çekti.¹⁸

Arap huzursuzluğu ve Osmanlı karşıtı faaliyetlerle ilgili haberler arttıkça, Alman yetkililer, Arapların Osmanlı politikalarına yönelik şikâyetlerini göz ardı etti ve bunun yerine İngiltere'yi suçladı. Örneğin, Almanlar 1909'dan beri Mısır Hidivi'nin kendisini hâlâ tüm Araplardan oluşan Osmanlı karşıtı bir ittifakın lideri olarak tanıttığını gözlemlemişti. Hidiv'in 1909'un sonunda Mekke'ye yaptığı hac ziyareti, İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinin şiddetli eleştirilerine yol açtı. Alman Elçiliği hatalı bir şekilde Hidiv'i elçiliğe göre Arapları Osmanlı'dan ayırmaya çalışan İngilizlerin, bir aleti olmakla suçladı.¹⁹

Ayrıca, Alman basınında ve Kahire'deki başkonsolosluğun Berlin'e gönderdiği raporlarda, İngiliz destekli Arap hoşnutsuzluğuna ilişkin haberler yer aldı. Haziran 1909 gibi erken bir tarihte, Von Oppenheim, özellikle Basra Körfezi müttefiklerinin ve Kuveyt Şeyhi aracılığıyla çalışan İngilizlerin, iki ana rakip kabile reisi İbn

¹⁷ Hesse to Bethmann-Hollweg, 14 August 1911, PN Türkiye 165/Bd. 34.

¹⁸ Hesse to Bethmann-Hollweg, 19 September 1910, PN Türkiye 165/Bd. 32; Sabine Prator, *Der Arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik. Eine Studie zum Osmanischen Parlament der II Konstitution (1908-1918)* (Berlin, 1993), 281.

¹⁹ German ambassador in Constantinople, Adolf Freiherr von Marshall von Bieberstein, to Bethmann-Hollweg, 4 January 1910, doc. no. 9989; Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, eds., *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes* (hereafter GP), vol. 27 (Berlin, 1925), 611; P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, 4th ed. (Baltimore, 1991), 218; Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism," 246.

Raşid ve İbn Suud arasında doğu Arabistan'da büyüyen çatışmayı canlı tutmak için silahlar sağladığını savundu. Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği danışmanı Hans von Miquel, Berlin'i Yemen'deki Osmanlı karşıtı hareketi hafife almaması konusunda uyardı. Aralık ayında, Alman Oryantalist ve kaşif Hermann Burchardt, Almanya Dışişleri Bakanlığı için siyasi bir görev için seyahat ederken Yemen'de öldürüldü.²⁰

1910 ve 1911 yıllarında Hesse, benzer şekilde İngilizlerin Orta Arabistan'daki Araplara silah kaçakçılığı yaptığı iddiasından şikâyet etti. İngiltere'nin ayrıca, Kuveyt ve Muhammerah Şeyhleri İbn Suud ve Müntefik lideri Sadun Paşa da dâhil olmak üzere birçok reis arasında Osmanlı karşıtı bir ittifakı teşvik ettiğini iddia etti. Ağustos 1911'de, doğu Arabistan'daki Hasa'dan bir şeyhin oğlu, Osmanlıları ve İngilizleri kınamak için Hessen'i ziyaret etti. Yerel Araplar için Alman koruması istedi ve Irak ve Mezopotamya'daki gemileri ve kervanları yağmalayan Arap saldırılarının devam edeceği kehanetinde bulundu. Hesse, kargaşadan ve özellikle Osmanlıların durumu kontrol etme konusundaki isteksizliklerinden yakındı. Ayrıca kendisi Araplara yapılması muhtemel Alman yardımını da reddetti ve Arapların ne Osmanlılara ne de İngilizlere karşı herhangi bir eylemini desteklemekten vazgeçilmesi gerektiğini bildirdi.²¹

Eylül 1911'de II. Wilhelm, görünüşe göre Von Oppenheim'in etkisinde kalarak Kahire'deki yeni İngiliz ikametgâhı olan

²⁰ Bakınız, "Der Europaermord im Yemen," *Berliner Tageblatt*, 27 December 1909, which denied that Burchardt had a political objective; von Oppenheim to German Foreign Ministry (Auswdgrtiges Amt, hereafter AA.), 6 October 1908, *PA/Türkei* 165/Bd. 29; von Oppenheim to von Bitlow, 6 June 1909; von Miquel to von BUlow, 31 August 1909, *PA/Türkei* 165/Bd. 31; "Die Lage in Arabien," *Dresdner Anzeiger*, 18 February 1911.

²¹ Hesse to Bethmann-Hollweg, 24 March 1910 and 14 August 1911, *PA/Türkei* 165/Bd. 34.

efsanevi Lord Herbert Horatio Kitchener'in, Mısır ve İngiliz yönetiminde ve korumasında bir Arap halifeliği kurmak için Libya üzerindeki İtalyan-Osmanlı savaşından yararlanmayı amaçladığını iddia etti. İngiliz kontrolündeki bir Arap halifeliği iddiaları, en azından 1880'lerden beri Arap milliyetçileri arasında söylenti şeklinde olmasına rağmen, Alman imparatoru bu konuda sadece kısmen haklıydı.²²

Kapsamlı araştırmalar, Almanlar gibi, İngiliz liderlerinin de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Arap memnuniyetsizliği ve küçük bir Arap milliyetçi hareket hakkında önemli kanıtlar biriktirdiğini göstermiştir. Ancak Alman hükümeti, bunların önemi ve İngiltere'nin tepkisinin ne olması gerektiği konusunda anlayamadı. İngiltere'nin Arap Sorunu 'na bakışı, Londra'nın Ortadoğu'daki Alman rakibinden duyduğu korkuyla renklendi. Örneğin, 1908'de İngiliz Parlamentosuda yakın zamanda imzalanan İngiliz-Rus sözleşmesiyle ilgili bir tartışmada, İngiliz dışişleri bakanı Sir Edward Grey, İngiltere'nin Arabistan'daki çıkarlarını vurguladı. Tartışma daha sonra, Hicaz Demiryolunun inşasında Almanya'nın rolü de dahil olmak üzere, Osmanlı'nın Almanya'ya verdiği ekonomik tavizlere yönelik bir İngiliz basınının bu konuya yoğunlaşmasını ateşledi.

Emperyalist Pall Mall Gazette'ye göre, bu tür tavizler durdurulmazsa, "Alman çıkarlarını militan bir vaziyet içerisinde bir olasılık olarak Arabistan'a -Mısır'ın yan tarafına kanala ve Doğu'ya giden İngiliz yolu üzerine- getirebilirlerdi."²³

²² "Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, 62 n. 27; the emperor's marginalia on Alfred von Kiderlen-Wachter, German foreign minister, to Wilhelm 11.24 September 1911, doc. no. 10830, GP, 3050-51.

²³ "An Independent Arabia," *The Pioneer*, 29 June 1908; "The Coming of a New Empire," *Pall Mall Gazette*, 13 May 1908.

Mısır'da, bu tür korkular 1911 ve 1912'de Kitchener ve Kahire'deki İngiliz sakinleri arasında yaygındı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin İtalyanlara ve Balkan Devletlerine karşı yenilgiler ile karşılaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini ancak güçlü bir Alman desteğiyle koruyabileceği fikrini savunanaların sayısı Kahire'de artmaya başlamıştı. Kitchener, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan Araplarının yakında bağımsızlık arayışına kalkışacaklarını öngörüyordu. Ortadoğu'daki Arap topraklarının Britanya'nın Mısır ve Hindistan'daki konumu için hayati önem taşıdığına inandığı için, Arap hareketine bir ölçüde destek sağlanmasını destekledi.²⁴

Gray ve Londra'daki İngiliz Dışişleri Ofisi, Kitchener ile aynı fikirde değildi, bununla birlikte İngiltere'nin Osmanlı bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü destekleme konusundaki uzun geleceğini sürdürmesi gerektiğini ilan etti. Sonuç, birden fazla İngiliz politikasıydı. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlılara karşı Arap isyanını resmen caydırırken, Kitchener, Mekke Şerifi ve Hicaz'daki İslami kutsal yerlerin koruyucusu Hüseyin ibn Ali ile gelecekteki temasın zeminini sessizce hazırladı. Örneğin, 1912-13 yıllarında Kitchener, Hüseyin'in oğullarından biri olan Abdullah ile teması geçti. Abdullah, Şubat 1914'te Hidiv ile görüşmek için Kahire'deyken, yine bir İngiliz yetkiliyle görüştü. Bu görüşmede Abdullah, Arapların Osmanlı'nın Şerif'i iktidardan uzaklaştırma girişimlerine direnirlerse, İngiltere'nin bu Arap tutumunu destekleyip desteklemeyeceğini sordu.²⁵

²⁴ Rashid Khalidi, "The Arab Reaction to the Turks", 1908- 1912'; chap. 4 in *British Policy Towards Syria and Palestine* (London, 1980), Ochsenswald, *Hijaz Railroad*, 197-98.

²⁵ Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism," in *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, and Reeva S. Simon (New York,

Ancak Londra, bu tür temasları ilerletmek yerine, İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki konumunu korumaya çalışan Hindistan'daki güçlü sömürge hükümetine, döndü. Hindistan Hükümeti, Hicaz'da Araplarla İngiliz veya Hintlilerin, Türkleri kızdıracabilecek temaslarını onaylamadı. Öte yandan Delhi hükümeti, Körfez Şeyhleri ve Osmanlılar ile Mezopotamya'daki İngiliz petrol ve denizcilik hakları konusunda bir dizi anlaşma imzaladı. İngilizler ayrıca doğu Arabistan'da önde gelen bir Arap Prensi olan Abd al-Aziz ibn Saud ile ittifak kurdular.²⁶

Almanlar da Osmanlı karşıtı Araplardan gelen yaklaşımları bazen kabul etti bazen reddetti, ancak bu tür temaslar Arap isyancıların, Osmanlılar devrilirse Türk hükümetinin yerini İngiliz ve Fransız yönetimine bırakacağı korkusunu gösteriyordu. Bazı Araplar, İngiliz ve Fransızların, Müslüman dünyasındaki -Almanlardan çok daha büyük- sömürge varlığı nedeniyle, Almanlara daha fazla güveniyorlardı. Örneğin, 1912 ve 1913 yılları arasında Kahire Başkonsolosu Berlin'e, Mısır'a sürgüne gönderilen Suriyeli Araplar hakkında, yerel bir pan-İslamcı olan Raşid Rida liderliğindeki yeni halifenin, gelecekteki Mısır Hidiv'i olarak bağımsız bir Arap halifeliği hayali kurduğunu ve Suriye ve Arabistan'ı yönetebileceğini bildirdi. Rida'ya göre, İngilizler ve Fransızlar "Arap devrimci hareketini" teşvik etseler de onlara güvenilmezdi. Rida, Anglo-Fransızlara iş birliğine karşı Alman diplomatik ve askeri yardımını istedi, ancak yakın

1991), 211-12; Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, 61-63.

²⁶ Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914* (London, 1976), 264-69; 264-69; Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (London, 1983), 127-30.

zamanda Kahire'de başkonsolos olarak atanan Alman Hans von Miquel çabucak bu teklifi reddetti.²⁷

Ayrıca, 1912'nin sonunda, doğudaki Arap kabile reisi İbn Raşid, İstanbul'daki Alman büyükelçiliğine Alman koruması için bir elçi gönderdi. Elçi, İbn Raşid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun yakında çökeceğine ve böylece bu çöküşün Fransız ve İngiliz etkisinin bölgeye yayılmasına izin vereceğine inandığını iddia etti. Şüphesizki İbn Raşid'in Almanlardan silah istemekteki asıl amacı, geleneksel Arap rakibi olan İbn Suud ile savaşmasına Almanların yardım etmesini sağlamaktı. Elçi, Haziran ve Temmuz 1913'te İstanbul'daki Alman elçisi ve Almanya'nın Bağdat konsolosluğu ile birkaç kez bir araya geldi. Sonunda Almanlar, İbn Raşid'e silah vermeyi ve Arap liderin efendisi Türk hükümetini kızdırma riskini üzerine almayı reddetti, ancak Osmanlı Araplarına bunu kendilerinin yapması gerekliliğine ikna etti.²⁸

Yine de İngilizlere güvenmeyen ve Almanlardan yardım alma konusunda başarısız olan bir diğer Arap lider ise Basralı bir Arap milliyetçisi olan Seyyid Talib el-Naqib'di. Arap özerkliği için oluşturmuş olduğu yerel hareketi olan Basra Reform Komitesi'nde söz alan, Seyyid Talib, komiteye hitaben konuşmasında “ezilen Arap ulusu” üzerindeki merkezi Osmanlı yönetimine karşı çıktı. Ancak komitenin daha büyük korkusu ise Mezopotamya'daki İngiliz genişlemesiydi. Seyyid Talib'in ailesi, kendileri ve liderleri için Alman koruması talep etmek amacıyla Bağdat konsolosluğuna

²⁷ Miquel to Bethmann-Hollweg, 1 April 1913 (“*Arabische Unabhangigkeits-Bestrebungen*”), *PA/Türkei* 165/Bd. 35.

²⁸ German Ambassador in Constantinople, Hans von Wangenheim, to Bethmann-Hollweg, 17 and 19 November and 20 and 31 December 1912; von Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 14 June and 7 July 1913, all in *PA/Türkei* 165/Bd. 35; ayrıca bakınız, von Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 22 March 1914, *PA/Türkei* 165/Bd. 36.

başvurduğunda, Almanlar reddetti ve hatta İngiltere'yi bilgilendirmek maksadıyla da aldıkları bu kararı İngiliz yetkililere bildirdiler.²⁹

1914'ün başlarında, Arap Sorunu Alman yetkilileri artık açıkça endişelendiriyordu. Ocak ayında Alman Dışişleri Bakanlığı, Londra ve İstanbul'daki büyükelçiliklerine Arabistan'daki Arap reislerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı ve bir Arap halifeliği kurmayı amaçlayan gizli bir toplantısını duyup duymadıklarını sordu. Birkaç hafta sonra, İstanbul'daki Alman büyükelçisi Hans von Wangenheim, büyükelçiliğin böyle bir toplantıdan haberi olmadığını söyledi.³⁰

Mart ayının başında Von Miguel, Mekke Şerifinin oğlu Abdullah'ın Kahire'ye yaptığı son ziyareti öğrendi. Başkonsolos Von Miguel, görünüşe göre Abdullah'ın Kitchener ile görüşmesinden hiçbir şey bilmiyor olsa da bu tür haberler hala Almanları endişelendiriyordu.

Abdullah, Mısır Hidiv'i ile buluşmuş ve ona, Osmanlının, babasının, İslami kutsal yerleri içeren Hicaz üzerindeki kontrolünü kırıp Hicaz Emirliği'ni merkezileştirme girişimlerinden dolayı şikâyet etmişti. Ayrıca, Von Miguel, Abdullah'ın, Kahire'deki Osmanlı komiserliği tarafından İstanbul'daki hükümetin “şerife karşı

²⁹ Von Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 18 January 1913; von Wangenheim to AA, 2S February 1913; Jagow to German embassy London, 3 March 1913, *PA/Türkei* 165/Bd. 35; Mahmoud Haddad, “Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism,” in *The Origins of Arab Nationalism*, 127, 134-38; Elie Kedourie, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies* (London, 1970), 235.

³⁰ AA to London and Constantinople embassies, 25 January 1914; von Wangenheim to Bethmann- Hollweg, 9 March 1914, *PA/Türkei* 165/Bd. 36.

iyi niyetli” olduğuna dair kendisine verilen güvencelere de inanmadığını, öğrendi.³¹

28 Mart'ta Von Wangenheim, Berlin'e Osmanlı'nın Araplarla ilişkilerini kasvetli bir şekilde anlatan bir rapor gönderdi. Bu raporunda, Büyükelçi, Yemen'in bir kısmının kaybedildiğini ve İbn Raşid dışında Arabistan'daki bütün Arap aşiret reislerinin Osmanlılara düşman olduğunu söyledi. Örneğin Mekke Şerifi, İstanbul'dan daha fazla özerklik talep etmişti. Von Wangenheim, meselede yabancısı, yani İngiliz etkisini göz ardı etti, ancak Osmanlı'nın durumu, önce Şerif'e, sonra da Yemen'e silahlı bir saldırı planlayacak kadar ciddi gördüğü sonucuna vardı.³²

İki ay sonra Von Wangenheim, kuzey Suriye'de Halep'te ilk kez bir Arap milliyetçisi grubun ortaya çıktığını öğrendi. Berlin'e “Arap hareketinin” yükselişte olduğunu ve Arapları Osmanlılara karşı birleştirebilecek popüler bir liderin ortaya çıkmasından korktuğunu bildirdi. Büyükelçi, böyle bir kişinin, Osmanlı ordusunda vatanı ihanetten tutuklanan ancak kısa süre önce serbest bırakılan eski bir Mısır subayı olan Aziz Bey el-Masri olabileceğini söyledi³³. Benzer bir alarm da Bağdat'taki konsolos Hessen'den geldi. Hessen, 16 Temmuz'da ki Avrupa'da yakında I. Dünya Savaşı'na patlayacak krizin tam ortasında, Osmanlı'nın Arabistan ve Basra üzerindeki kontrolünün azalması konusunda Alman Dışişleri Bakanlığı'na karamsarlığını dile getirdi. Bölgedeki Araplar arasındaki kargaşanın, Alman çıkarlarını, özellikle de Bağdat Demiryolunun daha fazla

³¹ Von Miquel to Bethmann-Hollweg, 11 March 1914, *PA/Türkei 165/Bd. 36*; Dawn, From Ottomanism to Arabism, 63.

³² Von Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 28 March 1914, *PA/Türkei 165/Bd. 36*.

³³ Van Wangenheim to Bethmann-Hollweg, 22 May 1914, *PA/Türkei 165/Bd. 36*.

inşasını tehlikeye attığını ilan etti. Hesse, Almanya'nın buradaki etkisini artırmasını istedi.³⁴

İki hafta sonra Birinci Dünya Savaşı başladığında, Almanların Arap Sorunu konusundaki endişesi, Berlin'in Ortadoğu'daki savaş sürecine dair politikasını şekillendirmeye yardımcı oldu. Çünkü, Almanya'nın başlıca kaygısı, Arap milliyetçiliğinin Alman ekonomik faaliyetleri için oluşturabileceği tehlike olduğundan ve Alman yetkililerin Araplar gibi Osmanlı olmayan halklara yönelik genel hor görmesinden dolayı, Almanya ne Araplığı benimsedi ne de Arapları Osmanlılarla ilişkilerini iyileştirmeye ikna etmeye çalıştı. Ayrıca, Jön Türklerin çoğu zaman baskıcı ve milliyetçi politikalarını besleyen güçlü Panturanizm akımı, Almanların Arabizm'e verdiği desteği en iyi ihtimalle sorunlu hale getirdi. Almanların herhangi bir Arap davasına destek vermesi, Berlin'in değerli müttefiki Osmanlıların altını oyardı; Almanların yapmak istemediği şey buydu. Berlin aynı zamanda Mezopotamya'da, Basra Körfezi'nde veya Orta Doğu'nun başka yerlerinde, Britanya'yı bölgede zaten güçlü olan konumunu güçlendirmeye kışkırtmak veya Almanya'nın nihai bir sonuca varma çabalarını ki örneğin Londra ile Bağdat Demiryolu'nun kalan bölümünün yapımına ilişkin anlaşmayı baltalamak için herhangi bir şey yapmak konusunda isteksizdi. Ayrıca, Orta Doğu'da İngilizlerle sorun yaşamama isteği, Almanların Avrupa politikasıyla da örtüşüyordu. 1912'ye gelindiğinde, Alman liderler Rusya ve Fransa ile savaşın kaçınılmaz olduğuna ikna olmuşlardı, bu nedenle Reich'in dış politikası İngiltere'yi İtilaf müttefiklerinden ayırmayı amaçlıyordu. 1914 Temmuz krizi sırasında bile, Berlin, Londra'yı bir Avrupa

³⁴ Hesse to Bethmann-Hollweg, 16 July 1914, PAITurkei 165/Bd. 37.

savaşında tarafsız kalmaya ikna etmek için çılgınca, son dakika müzakerelerine girişti.³⁵

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Araplar üzerindeki endişe ve Arap liderlerin Almanlara gösterdiği belirgin İngiliz karşıtı duygular, Panislamizm'in İngiliz İmparatorluğu'nu baltalamak için bir araç olarak kullanılabilmesi inancını doğruladı. 1914 sonbaharı sırasında Almanya, Osmanlı padişahını Mısır, Hindistan, Basra Körfezi ve İngiliz yönetimi altındaki diğer yerlerdeki milyonlarca Müslüman tebaayı kışkırtmak için Britanya'ya karşı cihat (Kutsal Savaş) ilan etmeye ikna etti. Ancak savaşın ilk yılının gösterdiği gibi, az sayıda Arap veya diğer Müslümanlar bu ilan edilen kutsal savaşa katıldı. Hem Almanlar hem de Osmanlılar, Arapları ve diğer Müslümanları Osmanlı halifeliğini koruma hedefi etrafında birleştiren bir güç olarak Panislamizm'in önemini abartmışlardı.³⁶

Sonuç

Alman yönetimi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yükselen Arap milliyetçiliği duygusuna ilişkin kayda değer kaygılarına rağmen, bunun hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Almanya için potansiyel sonuçlarını değerlendiremedi. Savaş sırasında, Arapların sorunu, İstanbul ve Berlin için giderek kötüleşti, ta ki İngiltere'nin teşvikiyle 1916'da Arap İsyanı patlayana kadar. Osmanlılar sadece Araplarla değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer halklarıyla da

³⁵ Fisher, *War of illusions*, 300-6; Holger H. Herwig, *Hammer or Anvil: Modern Germany 1648-Present*

(Lexington, 1994), 171-74, 177-80; Volker R. Rerghahn, *Imperial Germany, 1871-1914: Economy, Society, Culture and Politics* (Providence, R.I., 1994), 278-79; Rathmann, *Stossrichtung Nahost*, 21-22, 17-29, 44-46.

³⁶ Landau, *Politics of Pan-Islam*, 95-96; Kreger, "Revolution als Programm," 366-73; Fischer, *Germany's Aims*, 120-30; Curt Prüfer to von Oppenheim, 31 December 1914, NAW-137/23/0635-42.

daha başarılı ilişkiler kurabilseydi ve Berlin, Araplar ve Osmanlılar da dâhil olmak üzere diğer Müslümanlara farklı bakmış ve onlara farklı davranmış olsaydı, Almanya, Araplarla olan ilişkilerini daha iyi bir zeminde inşa edebilirdi.³⁷

Sonuç olarak, Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Arap Sorunu konusundaki başarısız politikası, Almanya'nın savaşı kaybetmesiyle birleştiğinde, bir zamanlar Ortadoğu'daki zorlu konumunun yıkılmasına da yardımcı oldu. Savaştan sonra Almanya, 1917-18 devrimlerinden sonra Rusya'nın yaptığı gibi bölgeden fiilen kayboldu. Bu durum, Britanya ve Fransa'yı bölgenin kontrolünü ele geçirmeye ve emperyal çıkarlarını bölgenin halkına dikte edebilecek durumda bıraktı.³⁸ Savaş sırasında İngilizler ve Fransızlar, mümkün olan her çevreden yardım arayarak, Yahudilerle olduğu kadar Araplarla da temel çelişkiler içeren çok sayıda gizli anlaşma ve aleni taahhütlerde bulundular. Bu çelişkili anlaşmalar, özellikle Araplar arasında henüz çözülmemiş birçok soruna, hayal kırıklığına ve acıya neden oldu.

BİBLİYOGRAFYA

1. Albert Hourani, “*The Arab Awakening Forty Years After,*” in *Studies in Arab History*, 1978-87, ed. Derek Hopwood (London, 1990).

³⁷ Donald M. McKale, “German Policy Toward the Sharif of Mecca, 1914-1916” *The Historian*, 55 (1993): 304-14.

³⁸ Elie Kedourie, “Great Britain, the Other Powers, and the Middle East after World War I,” in *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, ed. Uriel Dan (New York, 1988), 3.

2. Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, Mass., 1991)
3. C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana, 1973).
4. Christopher Andrew, *Her Majesty's Secret Service: The Making of the British Intelligence Community* (New York, 1987).
5. Dan Eldar, "French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca," *Middle Eastern Studies* 26 (July 1990)
6. Donald M. McKale, "German Policy Toward the Sharif of Mecca, 1914-1916" *The Historian*, 55 (1993): 304-14.
7. Donald M. McKale, *Weltpolitik Versus Imperium Britannica Anglo-German Rivalry in Egypt, 1904- 14,* *Canadian Journal of History* 22 (1987): 196-99
8. Egmont Zechlin, "Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche," *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung 'Das Parlament* B25 (21 June 1961): 354 n. 229.
9. Elie Kedourie, "Great Britain, the Other Powers, and the Middle East after World War I," in *The Great Powers in the Middle East, 1919-1939*, ed. Uriel Dan (New York, 1988).
10. -----, *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (London, 1974)
11. , *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (London, 1956).
12. -----, *The Chatham House Version and Other Middle Eastern Studies* (London, 1970).
13. Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (New York, 1967).
14. Fritz Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, trans. Marian Jackson (New York, 1975).
15. Georg Sauer, "Alois Musil's Reisen nach Arabien im Ersten Weltkrieg," *Archiv Orientalni* 37 (1969).

16. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (Philadelphia, 1939).
17. Gottfried Hagen, *Die Türkei im Ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und Osmanisch-Türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg eingeleitet, übersetzt und kommentiert* (Frankfurt/Main, 1990).
18. Gregor Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914* (Munich, 1984).
19. Gustav PfanrnUller, ed., *Handbuch der Islam-Literatur* (Berlin and Leipzig, 1923).
20. Helmut Stoecker and Helmut Nimschowski, "Morocco 1898-1914." in *German Imperialism in Africa: From the Beginnings until the Second World War*, ed. Helmuth Stoecker, trans. Bernd Zollner (Atlantic Highlands, N.J., 1986).
21. Herbert Landolin Müller, *Islam, gihad ("Heiliger Krieg") und Deutsches Reich. Ein Nachspiel zur wilhelminischen Weltpolitik im Maghreb 1914-1918* (Frankfurt/Main, 1991).
22. Holger H. Herwig, *Hammer or Anvil: Modern Germany 1648-Present* (Lexington, 1994).
23. Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford, 1990).
24. James Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1922," in *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, and Reeva S. Simon, (New York, 1991), 246-47.
25. Jehuda Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf, 1976).
26. Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts* (Leipzig, 1955).
27. Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme, eds., *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der Diplomatischen Akten*

- des Auswärtigen Amtes* (hereafter GP), vol. 27 (Berlin, 1925).
28. Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914* (London, 1983).
 29. Lathar Rathmann, *Stossrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg* (Berlin, 1963)
 30. Lukasz Hirszowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *Middle Eastern Studies* 8 (1972): 303-6.
 31. M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (London, 1987).
 32. M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris, 1926).
 33. Martin Kroger, "Revolution als Programm. Ziele und Realität deutscher Orientpolitik im Ersten Weltkrieg," in *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*, ed. Wolfgang Michalka (Munich, 1994).
 34. Mary C. Wilson, "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism," in *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, and Reeva S. Simon (New York, 1991).
 35. N. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism," *Journal of Modern History* 41 (1969): 17-28.
 36. P. J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, 4th ed. (Baltimore, 1991).
 37. Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge, 1983).
 38. Pinhas Walter Pick, "German Railway Constructions in the Middle East," in *Germany and the Middle East, 1835-1939*, ed. Jehuda L. Wallach, (Tel-Aviv, 1975).
 39. Rashid Khalidi, "The Arab Reaction to the Turks, 1908-1912"; chap. 4 in *British Policy Towards Syria and Palestine* (London, 1980).

40. Sabine Präter, *Der Arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik. Eine Studie zum Osmanischen Parlament der II Konstitution (1908-1918)* (Berlin, 1993).
41. Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914* (London, 1976).
42. Suleiman Mousa, *T. E. Lawrence: An Arab View*, trans. Albert Butros (London and New York, 1966).
43. Volker R. Rerghahn, *Imperial Germany, 1871-1914: Economy, Society, Culture and Politics* (Providence, R.I., 1994).
44. Wilhelm Treue, "Max Freiherr von Oppenheim-Der Archäologe und die Politik," *Historische Zeitschrift*, 209 (1969): 37-74.
45. William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville, 1980).
46. Wolfgang J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat: Verfassung, Gesellschaft und Kultur der Deutschen Kaiserreiches* (Munich, 1990).

TÜRKLERDE MİLLİ KİMLİK ARAYIŞI*

Frank TACHAU

Çeviren: Özcan EVRENSEL**

Türkiye’de toplumsal, siyasal ve zihinsel geçiş sürecindeki kritik dönüm noktalarından biri, I. Dünya Savaşı’nda yaşanmıştır. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu’nun nihai ve geri dönülemez çöküşü; toprakları sınırlı, milliyetçi Türkiye Cumhuriyeti’nin yükselişi ile temsil edilmiştir. 1918’in çöküşünden önceki ve sonraki yıllarda ortaya çıkan karışık fikirler karmaşası üzerine yapılan bir çalışma, bu geçişin doğası ve yoğunluğuna dair pek çok kavrayışa sahip olabilir. Bu yılların siyasal çöküşü, sonrasında ciddi boyutlarda bir entelektüel kriz meydana getirdi. Eski siyasal ve toplumsal düzenin yıkılışı, onu besleyen ve destekleyen inanç sisteminin de sonunu hazırladı. Yeni bir sosyal ve politik sistemin inşası, buna uygun olarak yeni bir ideolojinin benimsenmesini gerektiriyordu.¹ Bu makaledeki dikkatimiz, 1918’in çöküşünü takip eden ve yeni bir rejimin kurulup sağlaştırıldığı aşamaya odaklanacaktır. Daha spesifik olarak tartışma, Türk milliyeti ve milliyetçiliği fikirleri üzerinde yoğunlaşacaktır. Bu fikirler, yeni siyasal bir topluluk için geçerli bir ideolojik temel arayışında çok önemli bir rol oynadı.

Özgün bir Türk ulusunun, özgün bir Türk devleti oluşturduğu fikrinin, Mustafa Kemal’in askeri ve siyasal zaferi ile hemen ve genel olarak kabul gördüğünü varsaymak yanlış olur. Geriye dönüp bakmanın faydalı olmasıyla birlikte, Türk devletinin topraklarının küçülmesini ve milliyetçi hareketi desteklemesini kaçınılmaz olarak görme eğiliminde olabiliriz. Ancak o dönemde yaşayanlar için bu kaçınılmazlık o kadar da belirgin değildi. İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi geniş tanımlama ölçütleri, sonunda en azından siyasal arenada kesin bir şekilde gözden düştü. Pantürkizm fikri,

* Bu makale Nisan 1962’de Harvard Üniversitesi’ndeki Amerikan Doğu Derneği’nin yıllık toplantısında sunulan bir bildiriye dayanmaktadır. Frank Tachau, “The Search for National Identity among the Turks”, *Die Welt des Islams*, Yeni Seriler, Cilt 8, Sayı 3, Brill 1963, s. 165-176.

** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, Orcid No: 0000-0002-7661-5744, ozcanevensel@posta.mu.edu.tr

¹ İdeoloji ile sosyal ve politik geçiş arasındaki ilişkinin keskin bir ifadesi için bkz: N. Safran, “*Egypt in Search of Political Community*”, Cambridge, Harvard University Press, 1961, giriş.

1920'nin Misak-ı Milli'sinde ve Mustafa Kemal'in kamuoyuna yaptığı açıklamalarda somutlaşan irredentizmin kesin reddine rağmen, biraz daha yavaş bir şekilde ortadan kalktı. Bu düşünceler, Profesör Bernard Lewis'in yakın tarihte, modern Türk tarihi üzerine yazdığı muazzam çalışmasında ele alınmaktadır.² Tartışması sırasında Lewis, Osmanlı-Müslüman ortamdaki geleneksel sadakat kavramlarını; anavatan, vatanseverlik ve milliyet gibi Avrupa'dan ilham alan fikirleri mukayese etmektedir. Kemalist Cumhuriyet dönemiyle doruğa ulaşan bu Avrupa fikirlerinin, Türk ortamına uyarlanmasının izini sürmektedir. Ancak Lewis'in yaklaşımında eksik olan şey; yeni empoze edilen siyasi, kültürel ve toplumsal yapılar için uygun ideolojik ve kavramsal içerikle ilgili süregelen yoğun tartışmanın, 1923'te Cumhuriyet'in kurulmasıyla sona ermediğidir.

Kemalist rejiminin ilk günlerinin çarpıcı özelliklerinden biri, Türk milletinin net bir tanımının olmamasıdır. Kemal, "Türk" ve "Türklük" terimleri lehine, "Osmanlı" ve "Müslüman" terimlerinin kullanımını kademeli olarak bıraktıktan sonra bile, Türk milleti kavramından ne anladığını açıkça belirtmedi. Burada potansiyel olarak sorun yaratabilecek iki nokta vardı; biri Cumhuriyet sınırları dışındaki Türk halklarıyla ilişkiler, diğeri ise yeni devletin sınırları içinde yer alan azınlık sorunu. Orta Asya ve başka yerlerdeki Türklerle kültürel akrabalığı gereğinden fazla vurgulamadan ve yeni siyasi yapı içinde Türk olmayan grupları yabancılaştırmadan, Türk çoğunluğunun duygularına hitap edecek bir ulusal kimlik ölçütüne ihtiyaç vardı. 1920'lerde ise birtakım cevaplar öne sürüldü. Önce Anadolu adıyla geçen kavram üzerine duracağız (Anadoluculuk).³

Profesör Lewis bu kavramı, 1930'larda son derece milliyetçi ve inandırıcı olmayan Türk Tarih Tezi ile bağlantılı olarak ortaya çıktığı şekliyle ele almaktadır. Ancak bu kavramın daha önce ve çok daha ayrıntılı bir kullanımı vardır. Kavram, İstanbul Üniversitesi'nde bir grup genç tarafından 1924 ve 1925 yıllarında yayınlanan Anadolu dergisinde kullanılmıştır.⁴ Bu grup ve dergisi, görünüme göre henüz Batılı bilim adamları tarafından incelenmemiştir.

² Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, New York, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1961.

³ Bu isim ilk kez Halide Edip tarafından kullanılmıştır. Gotthard Jasckhe, *Der Turanismus der Jungtürken*, WI 23, 1941, s. 16.

⁴ Bu noktada grubun kesin oluşumu tamamen açık değildir. Makalelerin çoğu takma isimlerle yazıldı. Bilgilerimin bir kısmı, İstanbul Üniversitesi fakültesinin aktif ve tanınmış üyeleri olan gruptan ayrılan iki kişiyle yapılan görüşmelerden toplanmıştır. Derginin nüshaları İstanbul'daki Türkiyat Enstitüsü kütüphanesinde

Bu derginin sayfalarında ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı, 1918 öncesi Jön Türk döneminde, özellikle Ziya Gökalp gibi yazarlar tarafından yorumlanandan oldukça farklıydı. Gerçekten de Gökalp, bu yöndeki iddia ettiği yanılığını nedeniyle kınandı. Ziya Bey milleti; “aynı eğitimi almış, dolayısıyla ortak bir dil, din, ahlak ve estetik anlayışına sahip bireylerden oluşan bir topluluk” olarak tanımlamıştır.⁵ Ancak bu, Anadoluculara göre yetersizdi. Onlar, anavatanla birlikte bir kimlik inşa etmede ısrar ettiler. Başka bir deyişle, bir halkın milliyet veya millet oluşturması için hem ortak bir kültür hem de ortak bir vatan gerekliydi. Herhangi biri eksik olsaydı, bir milletin var olduğu söylenemezdi.⁶ Sonuç olarak, bir “Türk” milleti fikri, terimlerle çelişkiydi.

“Türk bir milletin adı değildir. Anadolulular, Azeriler, Kuzeyliler (Türkler), Türkistanlılar, vb. pek çok milletin türediği bir ırkın adıdır. Bunların hepsi şüphesiz Türk'tür ama tek milletten değildir. Tek millet olabilmeleri için kültürleri ve anavatanları bir olmalıdır. Fakat anavatanları birbirinden farklıdır hatta kültürleri bile (aynı değildir)”.⁷

Milletin anavatanla özdeşleştirilmesi, tarihsel yorumlamanın kullanılmasıyla daha da pekiştirildi. Doğru ulusal tarih anlayışının, bir halkın tarihini belirli toprak parçası içinde, yani bir anavatan içinde izlemek olduğu öne sürülüyordu. Dolayısıyla yeni Cumhuriyet halkı için göze çarpan tarihsel gerçek, Anadolu'nun Selçuklular tarafından birleştirilmesi ve merkezleştirilmesiydi. Bu anavatanın ilk sınırını belirleyen onlardı ve bu sınır o zamandan beri kaba bir şekilde aynı kalmıştır. Selçukluların gerilemesinden sonra, Anadolu bir kez daha bir dizi küçük beylik arasında bölündü ve XVI. asrın başında Osmanlı Padişahı Yavuz Selim tarafından yeniden birleştirildi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişimi; köle hanesinin mühtedilerinin yönetimi ele geçirmesi, padişahların Türk prensleriyle evlenmeyi bırakması ve imparatorluğunun gerçek vatanı olan Anadolu'nun, bir koloni statüsüne indirilmesi, kendi özgün ulusal karakterinin çökmesini de beraberinde getirmiştir. Yine de imparatorluk ordusunun büyük kısmı (Yeniçeri Ocağı'na karşı) hâlâ Anadolu köylerinden oluşmaktaydı; savaşan ve İmparatorluğun esas zaferlerini kazanan onlardı.

ve Kaliforniya Stanford'da Savaş, Devrim ve Barış Üzerine isimli Hoover Enstitüsü'nde bulunmaktadır.

⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1952, s. 15.

⁶ Mehmet Halit, “Milliyetperverliğin Manası”, *Anadolu Mecmuası*, 1/ 9-10-11, 1924-1925, s.313.

⁷ M. Halit, *Milliyetperverliğin Manası*, s. 315-316.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu görünüşte millilikten arındırılmış bir varlık olmasına rağmen, temeli hâlâ Anadolu halkına dayanmaktaydı.⁸

Benzer bir şekilde, Cumhuriyet de bir dizi Anadolu devletinin sonuncusuydu. Nitekim yeni devletin gerçek adı Türkiye değil, “Anadolu Cumhuriyeti” idi. “Bu cumhuriyete Türkiye demek onun karakterini değiştirmeye çalışmaktır”.⁹ Aynı şekilde, Anadolu’ların “Türk milletinden” olduğunu söylemek, onları ırk ismiyle anmak, Türkler içindeki diğer grupların milliyetini inkâr etmektir. “Biz Anadolu’luyuz, Anadolu vatanımız ve milletimiz Anadolu milletidir”. Böylece, kültür ve vatan gözetmeksizin tüm Türkleri bir araya getirmek isteyen Pantürkistler, ulaşamaz ideallerinin peşindeydiler. “Turancılık, Anadolu milleti için bir amaç, bir ideal olmaz.”¹⁰ Hatta dergiye katkıda bulunanlardan biri Anadolu vurgusunda o kadar ileri gitmiştir ki, Anadolu anavatanına yapılan vurguda Lozan Sözleşmesi’nin öngördüğü mübadele kapsamında Türkiye’ye göç eden Rumeli Müslümanlarına gösterdiği ilgiden dolayı günümüz basınına sert bir dille eleştirmiştir. Buna karşılık Anadolu köylüsünün çektiği acılar görmezden gelindi ve suçlandı. Yazar, tanımı gereği göçmenleri Anadolu ulusunun gerçek üyeleri olarak görmemiştir.¹¹ Ayrıca hedefinden de çok uzakta değildi; nitekim Lewis, nüfus mübadelesinin gerçekten “hiçbir şekilde ülkelerine geri dönüş değil, ancak iki sürgün, -Hıristiyan Türklerin Yunanistan’a ve Müslüman Rumların Türkiye’ye sürülmesi- olduğunu iddia etmektedir.¹²

Pantürkizm’e karşı tepkisinde ve ulusal kimlik için temelde sınırlı bir toprak ısrarında Anadolu dergisinin yaklaşımı, takdire şayan bir şekilde Mustafa Kemal’in amaçlarına hizmet etmiş gibi görünmektedir. Buna bir dizi sebep gösterilebilir.

İlk olarak, katkıda bulunanların veya katılımcıların hiçbiri o sırada önemli veya etkili bir konumda değildi ve grubun görüşlerinin herhangi bir popüler tepki uyandırdığına dair hiçbir kanıt da yoktu. Doğrusu, aksine kanıtlar vardır. İkinci olarak, 1924 ve 1925 yıllarına, siyasi belirsizlik ve hatta istikrarsızlıkla damgasını vurduğu hatırlanmalıdır. Bu Hilafetin, Şeyhül-İslâm makamının, Şeriat Bakanlığı’nın ve eğitim üzerindeki dini kontrolün kaldırıldığı – sosyal ve politik kurumları etkileyen temel reformların

⁸ Mükrimin Halil Yinanç, “Milli Tarihimiz Mevzû’u”, *Anadolu Mecmuası*, I/3, 1924, s. 53-59.

⁹ Mehmet Halit, “Asıl Hakikat”, *Anadolu Mecmuası*, I/8, s. 281-284.

¹⁰ M. Halit, *Milliyetperverliğin Manası*, s. 315-316.

¹¹ Celâlettin Kemal, “Kimin İçin, Ne İçin”, *Anadolu Mecmuası*, I/8, 1924, s. 309-310.

¹² C. Kemal, *Kimin İçin*, s. 348-349.

yapıldığı- dönemdi. Doğal olarak onlar, ülkede ve parlamentoda kendi siyasi muhalefetlerini getirdiler ve nihayetinde 1925'teki Kürt ayaklanmasına katkıda bulundular. Derginin son sayısının 1925 Şubat'ta, yani Kürt ayaklanmasının başladığı sırada çıkması muhtemel bir tesadüf değildi. Grup üyelerinden biri derginin kapatılmasının, genel olarak muhalefetle ve özel olarak ayaklanmayla başa çıkmak için hükümete nerdeyse diktatörce yetkiler veren 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn kanununun çıkarılmasıyla bağlantılı olduğunu belirtti.¹³ Belli ki Kemal'in aklında başka kaygılar vardı, henüz Türk kimliğinin uygun tanımı konusunda gereksiz yere endişelenmeye hazır değildi.

Üçüncüsü, grup üyelerinden birinin ifadesine göre, Mustafa Kemal onların veya herkesin tahmin ettiğinden çok daha hızlı hareket etti. Reformları, esas olarak sosyal ve politik biçimlerle ilgili olsalar da radikal nitelikteydi. Anadolular ise aksine, modern bir Anadolu ulusunun; Avrupa uygarlığının çeşitli yönlerinin mevcut kültürel özelliklerle yavaş bir şekilde birleşmesi yoluyla, daha kademeli bir evrimini düşündüler.¹⁴

O halde 1920'lerde temel ulusal kimlik sorununun, iki büyük bakış açısına yol açtığı söylenebilir; yukarıda tartışılan Anadolucu görüş ve zaten Jön Türk döneminde geçerli olan Pantürkist görüş. Bu iki görüş arasında, Pantürkizm'in duygusal çekiciliğini, Anadoluların daha ılımlı idealizmiyle birleştirebilecek alternatif bir Türk milliyeti tanımı formüle etmeye yönelik birçok girişimi kapsayan geniş bir orta yol vardı. 1920'lerde Jön Türk'ten Kemalist yönetime geçişte ayakta kalan birkaç teşkilattan birinin saflarında bu soru üzerine sürekli olarak bir tartışma yaşandı.

Bu teşkilat Türk Ocağı'dır. Mart 1912'de İstanbul'da Askeri Tıp Fakültesi'nde bir grup genç tarafından kurulmuştur. Türk milliyetçiliğini tanıtmak amacıyla bir kültür merkezi olarak hizmet vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu her tarafta harabeye dönerken, İmparatorluk içindeki Türkler ile dışarıdakiler arasında hiçbir zaman net bir çizgi çizilemedi. Esasen Ocak, Pantürkist faaliyetlerin odak noktası haline geldi.¹⁵

¹³ Geoffrey L. Lewis, *Turkey*, New York 1955, s. 86; Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1954, s. 136.

¹⁴ Profesör Hilmi Ziya Ülken ile Röportaj, 16 Mart 1956.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeşler Yayınları, 1952, s. 378-382; Yusuf Akçuraoglu, *Türk Yılı*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928, s. 439-440; Tarık Z. Tunaya, *Yeniden Doğuş*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1949. Jaschke, teşkilatı "Turancılığı pankartına ilk yazan" teşkilat olarak nitelendirmektedir: "Der Turanismus und die kemalistische Türkei", *Beitrag zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig 1944, s. 472. Profesör Faik Reşit

Bununla birlikte, Kurtuluş Savaşı (Millî Mücadele)'nin başarılı bir şekilde sonuçlanması, Türkiye dışındaki Türklerle birliğin uzaktan mümkün olmadığı gerçeğini ortaya çıkardı ve Ocak'ın üzerinde durduğu vurgunun değiştirilmesi gerekli hale geldi. Teşkilatın rolünün ve amacının yeniden tanımlanması, 1920'ler boyunca aralıklı ve hararetli tartışmaların konusu oldu. Bu tartışmalar, eski Pantürkist ideolojiyi, bölgesel olarak sınırlı bir ulusun yeni görünümüne uyacak şekilde küçültmenin içerdiği bazı zorluklara işaret ediyordu.

Teşkilatın kurucularından ve tanınmış lideri Hamdullah Suphi, “yeni” Ocak'ın 1924'te Ankara'daki ilk kongresinde tartışmanın gidişatını belirledi. Delejelere teşkilatın iki görevi olduğunu söyledi. Biri, milletin “manevi anavatanını” savunmak, yani kültürel ve sanatsal eserleri yabancıların elinden kurtarmak ve dili arındırmaktı. İkincisi başta sınırsız millî egemenlik ilkesi olmak üzere yeni inkılapları korumak ve savunmaktı. Böylece Ocak'ın temel işlevi; insanları, milliyetleri ve bunun anlamı hakkında aydınlanmış bir bilinç için eğitmektir. Bu amaçla, teşkilatın yeni tüzüğünün ikinci maddesi amacını, “tüm Türkler arasında milli bilinci güçlendirerek Türk kültürünü geliştirmeye çalışmak, kültürel ilerleme ve ekonominin gelişmesi için çalışmak...” olarak belirledi.¹⁶

Bu hüküm, milliyetçiliği etnik kökene bağımlı kılmak isteyenler tarafından saldırıya uğradı. Bu kişiler, sadece oportünistlerin (fırsatçılar) teşkilata sızmasını engellemek için üyelerin dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi gerektiğini savundular. Türk olmayan bu tür oportünistler¹⁷ her gün Türklüklerini ilan ediyorlardı ve bazıları Ocak'ın yerel şubelerinde liderlik görevine seçilmeyi çoktan başarmıştı.

Bu korkulara yanıt olarak, çeşitli konuşmacılar milliyetçiliği tanımlamaya çalıştılar ve hepsi ırk ve kan bağlarını açıkça reddettiler. Bunun yerine, Gökalp gibi, milliyetin kültürel ve ideolojik birliğe dayanması gerektiğinde ısrar ettiler. Bir delege, “Türkiye’de yaşayanların aynı fikir ve

Unat, Ocak'ın 42 Türk gencini eğitim ve öğretim için İstanbul'a getirdiğini ve ikna olmuş Türk milliyetçileri olarak onları, Orta Asya'daki vatanlarına geri göndermeyi umduğunu belirtmiştir. Kişisel Röportaj, 9 Mart 1956. Öte yandan teşkilatın kurucularından ve 1950'lerde yeniden canlanmasının ardından ulusal lider olan Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ocak'ın başka ülkelerdeki Türk azınlıklarını, birlikte yaşadıkları insanlara karşı kışkırtmaya çalıştığını reddediyor. Kişisel Mektup, 1 Ağustos 1956.

¹⁶ *1340 senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumî Kongresi Zabıtları*, Ankara: Yeni Gün Matbaası, 1925, s.8-13. Ancak “bütün Türkler arasında milli bilinç” kelimelerinin kullanıldığına dikkat edin.

¹⁷ Öncelikli olarak Arnavut ve Araplar seçilirdi.

duygulara sahip olmasını istiyorum” dedi. Ayrılıkçı grupların yükselişini önlemek için (Balkanlar’da ortaya çıkan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünde çok önemli rol oynayanlar gibi), bu tür fikir ve duyguları aşılamanın Ocak’a bağlı olduğunu ekledi. Bu argüman, Hamdullah Suphi de dahil olmak üzere diğer delegeler tarafından desteklendi.

İstiklal Savaşı’nda milliyetçi davanın yanında yer alan Türk olmayanların statüsü konusunda bazı belirsizlikler vardı. Bir Türk tanımının zorluğu kabul edildi. Bir delege, Türkiye’deki iki tür Müslüman insanın tanımını yaptı. Biri açıkça Türk değildi (örneğin Araplar ve Kürtler), diğeri ise Türk tipiydi (örneğin Lazlar ve Çerkezler). İlk grubu tanımlamanın yeterince kolay olduğunu belirtti. Ocaklar için sorun, ikinci grubun net bir tanımıydı. Yani, “Türk kimdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Kongre başkanı (Ahmet Ağaoğlu), tartışmayı özetlerken, zorluğun nedeninin ülkedeki milli şuur eksikliğinden meydana geldiğini vurguladı. Gerçek bir ulusal bilinç varsa, Ocak’a gerek kalmayacağını belirtti.¹⁸

Burada Pantürkizm’in bakış açısı ile Kemalizm’in yeni yaklaşımı arasındaki çelişki tam olarak ortaya çıktı. Kesin bir etnik kimlik kriteri, mantıksal olarak Orta Asya’daki Türk halklarını içerirken, Çerkesler, Lazlar, Kürtler ve diğerleri gibi Anadolu gruplarını hariç tutar. Kemalistlerin amacı sınırlı bir toprak temelinde güçlü bir devlet kurmak olduğundan, irredantist hırsları ve arzuları canlandırmak veya sürdürme tehlikesi ve Anadolu’daki Türk olmayanları yabancılaştırma tehlikesi nedeniyle etnik veya ırksal standartları reddetmeleri oldukça doğaldı.

Ocak’ın 1926’daki üçüncü kongresi, bu aynı soruna biraz daha farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştı. Üyeler, Türk olmayan unsurların ulusal topluluğa asimile edilmesi sorunu üzerine uzun bir tartışmaya girdi.¹⁹ Tartışma, ülkede kendilerini Türk ulusuyla özdeşleştirmeyen bazı grupların bulunduğunu belirten bir komite raporuyla başladı. Bu grupların en önemlileri doğu ve güneydoğu illerinde ikamet ediyordu ve ağırlıklı olarak Kürtlerden ve kendilerini Kürt sanan Türklerden oluşuyordu. Bu insanlar potansiyel olarak tehlikeliydi. Çarlık Rusya’sının Ermenileri Türkiye’ye karşı kullanması gibi, Kürtler de Doğu’da güçlü bir Türkiye’den korkan İngiltere başta olmak üzere yabancı bir güç tarafından benzer bir şekilde kullanılabilirdi.²⁰ Sözcüye göre bu durumun nedeni, Türklerin doğu

¹⁸ 1340 senesi Nisan’ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumî Kongresi Zabıtları, s. 41-56.

¹⁹ Bu, kuşkusuz, bir önceki yılki Kürt ayaklanması tarafından tetiklendi.

²⁰ Burada, Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermeni tekliflerinin hatırası muhtemelen bir rol oynamıştır. Ülkenin bu bölgesindeki Hristiyan (çoğunlukla Amerikan) misyoner sınır anlaşmazlığı da şüphesiz Türklerinde zihninde yer etmiştir.

vilayetlerine yeterince ilgi göstermemesi ve “kardeş milletler” (muhtemelen Azerbaycan ve İran’da) ile iş birliği içinde çalışmamasıydı.

Diğer konuşmacılar, bu tür grupları asimile etme sorununun önemi konusunda hem fikirdi. Ülkenin batısında benzer grupların (örneğin Boşnaklar ve Çerkesler) varlığından söz edildi. Bu grupların Türk dilini kullanmamaları ve kendi giyim ve âdetleriyle ayrı topluluklar olarak statülerini korumaları özellikle üzücü görünmektedir. Bunun, Osmanlı uyruklarına geniş tavizler vererek koruma politikasının bir sonucu olduğuna işaret edildi. Bu politika, Cumhuriyet tarafından reddedildi ve artık Türk kültürünü yayıp bu halkları azaltmanın ve asimile etmenin Türk Ocağı’nın görevi olduğu ilan edildi. Özellikle tüm vatandaşların Türkçe konuşmasını zorunlu kılan bir yasanın çıkarılması için yapılan baskılarda, hükümetle iş birliği yapılması istendi. Tartışmanın sonuna doğru Hamdullah Suphi, Türk milletinin yabancı halkları asimile etme konusunda büyük yeteneklere sahip olduğunu göstermek için tarihî örnekler verdi: “Geleceğimizden eminiz”, “çünkü biz... hayırlı geçmişin mirasçılarımız”.²¹

Tartışma ayrıca, özellikle Cumhuriyet hükümeti karşısında Ocak’ın düzgün işlevi sorunu etrafında da dönüyordu. Bu hükümet, çöken Osmanlı’nın aksine, her nasıl tanımlanırsa tanımlansın, özel bir Türk milliyetçiliğine dayanıyordu. Soru, resmi hükümet sorumluluğunun uygun alanı ile resmi olmayan Ocak faaliyetleri arasındaki ayrımla ilgiliydi. Genel olarak Ocak, eğitim ve propaganda yoluyla, özellikle de Türk olmayan gruplar arasında güçlü bir ulusal duyarlılık geliştirecek bir teşkilat olarak görülüyordu. Genel kanı, hükümetle yakın iş birliği sürdürülmesi gerektiği idi. Bu kanı hem Ocak hem de hükümetin önde gelen isimlerinden Ahmet Ağaoğlu tarafından açıkça ifade edildi. Kendisi, yarı resmi Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki bir dizi yazıda, Ocağı bir örgüt olarak siyasetten uzak tutmanın hikmetini sorguladı. O, hükümetin bir Türk ulusunun varlığını tanımayı başaramadığını ve siyasi görüşe bakılmaksızın Türkler arasında ulusal bir bilincin uyanmasına ihtiyaç duyulduğu bir dönemde, Osmanlı rejimi altında bu mesafeli duruşun geçerliliğini kabul etti. Ancak şimdi, bu sınırlayıcı faktörlerin ortadan kaldırıldığını ve hükümetin, devletin ve hatta tüm ülkenin milliyetçi hareketi gönülden kabul ettiğini savundu. Nitekim Ağaoğlu’nun Ocak’ın partizan siyasete girmesini değil, kendisini hükümete daha sıkı bağlamak istediği açıktır. Ocak, hükümet ile halk arasında aracılık rolü oynamalı; işlevi, milliyetçi idealleri ve bunların

²¹ *Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları*, İstanbul: Kader Matbaası, 1926. Tartışma için bkz: s. 177-226. Hamdullah Suphi’nin açıklaması için bkz: s. 207-211. Beşinci kongrede bu sorunu ele aldı ve aynı terimleri üzerinde tartışıldı. Bkz: *Türk Ocakları Beşinci Kurultayı*, Ankara: Türk Ocakları Matbaası, 1930.

uygulanmasını açıklamak ve savunmak olmalıdır. Bu nedenle Ağaoğlu, daha fazla hükümet desteği ve teşkilatın kontrolünü istedi. Bu genel çizgi, Atatürk'ün en yakın dostlarından olan Falih Rıfkı (Atay)'nın baş makalesinde de belirtildi. Ağaoğlu, Cumhuriyetin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yasalarını ve kurumlarını, onlara milliyetçi bir temel sağlamak için reform yapmaya çalıştığını söyledi. Ancak bu tür reformlar, gerçek bir değişime yol açmadan, şimdiye kadar sadece Türk toplumsal hayatını sarsmıştı. Bu, Ocak üyelerinin göreviydi.²²

Ancak, gereksiz Pantürkist imâlar olmaksızın bir ulusal kimlik temeli arayışının oldukça zor olduğu ortaya çıktı. Gerçekten de Kemalist milliyetçilik anlayışı, Ocak üyeleri arasında ara sıra yaşanan nostaljik gerilemelerle gölgelendi. Örgütün ilk yıllarının Pantürkist eğilimleri göz önüne alındığında, bu tamamen şaşkıncı değildi. Bu nedenle, Hamdullah Suphi, Ocak'ın 1925'teki ikinci yıllık Kongresi öncesi kapanış konuşmasında şunları söyledi:

*“Sevgili dostlarım: Uzun asırlar süren ardından yeniden kavuşma anına ulaştık... Şu an da Türk dünyasının her köşesine eller uzanmış ve uzaktaki kardeşlerini aramaktalar. Siyasi sınırlar ulusları ayırır mı? (Eğer) bir ormanın içinden bir duvar öerseniz, (ve) duvarın altındaki ağaçların kökleri ile yukarıdaki dalları birbirini kucaklarsa, sınırlar ne işe yarar? Bütün Türk dünyası birlik bilincini hissetmeye başladı...”*²³

Pantürkist duygulara yönelik bu kadar belirli ve açık sözlü çağrılar, Kemalist rejim tarafından iyi karşılanmıyordu. Nitekim 1927'de, Ocak'ın tüzüğünde, tam da bu tür nostaljik fikirlere yönelik önemli değişiklik yapıldı. Bunu şart koydu:

*“Türk Ocağı'nın aktif faaliyet alanı Türkiye Cumhuriyet sınırları ile kısıtlıdır”*²⁴

²² *Hakimiyet-i Milliye*, 25-28 Mayıs 1926.

²³ Konuşma derlemesi için, Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu*, I, Ankara 1928. 1925 Kongresi tutanaklarının bir kopyasını bulamadım.

²⁴ *Türk Ocakları Yasası*, Ankara: Türk Ocaklar Matbaası, 1927, 2. madde. Jaschke, bu değişikliğin Pantürkizmin yeniden canlanmasından endişe duyan Sovyet hükümetinin kışkırtmasıyla yapıldığını aktarıyor. Jaschke, bu değişikliğin Pantürkizmin yeniden canlanmasından endişe duyan Sovyet hükümetinin kışkırtmasıyla yapıldığını aktarıyor; “Beitrdgezur Arabistik”, *Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig 1944, s. 473.

Pantürkizmden uzaklaşma eğilimi böylece resmîyet kazandı. Bu 1931’de Ocak’ın tamamen dağılmasıyla sonuçlanan bir dizi adımın ilkiydi. Bu arada, Ocak ve hükümet arasındaki uygun iş bölümü tartışması, basit bir şekilde görmezden gelindi; teşkilat, daha hayatî olan Cumhuriyetçi Halk Partisi’nin önüne geçebilecek bir anakronizm olarak kınandı.²⁵

Özetlemek gerekirse, 1920’lerde Pantürkist irredentizmin en azından resmi olarak reddedildiği açıktı. Öte yandan daha muhafazakâr bir “Anadolu” milliyetçiliği de kabul edilmemişti. Kısacası, açıkça tanımlanmış bir Türk milliyetçiliği veya millet kavramı ortaya çıkmadı. Ancak ne Anadolucu ne de Pantürkist bakış açısı tamamen batmış veya kaybolmuştu. Her ikisi de 1930’larda, Türk milliyetinin net kavramını geliştirmek için yeni ve resmi olarak desteklenen bir çaba gösterildiğinde yeniden canlandı. Böylece Pantürkizm, sözde Türk Tarih Tezi’nin Türklerin Orta Asya’daki kökenlerine ve dünya çapında medeniyet kurmadaki iddia edilen rolüne yaptığı vurguda varlığını sürdürdü. Öte yandan, Tez’deki Türklerin Küçük Asya topraklarıyla eski ve kalıcı bir özdeşleşmeye sahip olduğunu kanıtlama girişimi belki daha da önemlidir. Lewis’in iddia ettiği gibi, Tez’in temel amacı, “Türlere, Anadolu -Türkiye-’nun çok eski zamanlardan beri gerçek vatanları, uluslarının merkezi olduğunu öğretmek ve böylece, Batı’nın egemen ulus-devletlerinde vatanseverliğin temeli olan ulus ve ülke arasındaki hem mistik hem de pratik olan o geçmiş, samimi ilişkinin bir an önce gelişmesini hızlandırmaktı”.²⁶ Ayrıntıdaki farklılıklara rağmen, Tarih Tezi’ni yayımlayanların temel amacının, 1920’lerin genç Anadolularınıninkiyle aynı olduğu görülmektedir.

Geriye dönüp bakıldığında, Pantürkizm duygular henüz tamamen ölmemiş olsa da milleti vatanla özdeşleştirme girişiminin diğer birçok Kemalist reformdan daha kalıcı bir etkisi olduğu görülecektir. Bu hem Anadolu halk kültürüne yönelik yaygın ilgi ve kabulde hem de Türkiye’de olduğu kadar başka yerlerde daha tanıdık vatan sevgisinde veya modern egemen ulus-devletin hizmetkârı haline gelen yurtseverlikte apaçık ortadadır.

²⁵ New York Times, 25 Mart, 12 Nisan, 1931. Ocak’ın yerine Cumhuriyetçiler geldi. Parti 1932’de Halkevleri olarak bilinen bir kültür şubesi kurdu. Bu Halkevleri, Ocak fasıllarının fiziki tesislerini devraldı ve önceki organizasyona çok benzer bir programı gerçekleştirdi. İkinci Dünya Savaşı’nın sonunda ülke çapında yerleşik bir kurum haline gelmişlerdi. 1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle kapatıldılar. Açıklama için bkz. Donald E. Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia 1939.

²⁶ Lewis, *Modern Turkey*, s. 354.

Anadolu Mecmuası
1/II, Aralık 2022, s.81-92.

Dahası gerçek bir Türk ulusal kimlik anlayışının henüz sona erdiği söyle-
nemez.²⁷

Bibliyografya

1340 senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, Ankara: Yeni Gün Matbaası, 1925.

Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.

Gökâlp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1952.

Hakimiyet-i Milliye, 25-28 Mayıs 1926.

Halit, Mehmet, “Asıl Hakikat”, *Anadolu Mecmuası*, I/8, 1924, s. 281-284.

Halit, Mehmet, “Milliyetperverliğin Manası”, *Anadolu Mecmuası*, I/9-10-11, 1924-1925.

Jasckhe, Gotthard, *Der Turanismus der Jungtirken*, WI 23, 1941, s. 1-50.

Jaschke, Gotthard, “Beitrdgezur Arabistik”, *Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig 1944, s. 468-483.

Jaschke, Gotthard, “Der Turanismus und die kemalistische Türkei”, *Beitradge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig 1944, s. 248-254.

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1954.

Kemal, Celâlettin, “Kimin İçin, Ne İçin”, *Anadolu Mecmuası*, I/8, 1924, s. 309-310.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, New York, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1961.

²⁷ Böylece, resmi politikanın aksine, etnik ve dini azınlıkların hâlâ tam teşekkülü Türk olarak kabul edilmediğine dair kanıtlarımız mevcuttur. Cumhuriyet dışında da Türklerle özdeşleşmenin devam ettiği durumlar da olmuştur. Bu iki noktanın açıklaması için bkz: Frank Tachau, “The Face of Turkish Nationalism as Reflected in the Cyprus Dispute”, *The Middle East Journal*, XIII/3, 1959, s. 262-272.

Anadolu Mecmuası
1/II, Aralık 2022, s.81-92.

Lewis, Geoffrey L., *Turkey*, New York 1955.

Safran, N., “*Egypt in Search of Political Community*”, Cambridge, Harvard University Press, 1961.

Tachau, Frank, “The Face of Turkish Nationalism as Reflected in the Cyprus Dispute”, *The Middle East Journal*, XIII/3, 1959, s. 262-272.

Tunaya, Tarık Z., *Yeniden Doğuş*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1949.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeşler Yayınları, 1952.

Türk Ocakları Üçüncü Kurultayı Zabıtları, İstanbul: Kader Matbaası, 1926.

Türk Ocakları Yasası, Ankara: Türk Ocaklar Matbaası, 1927.

Türk Ocakları Beşinci Kurultayı, Ankara: Türk Ocakları Matbaası, 1930.

Webster, Donald E., *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia 1939.

Yinanç, Mükrimin Halil, “Milli Tarihimiz Mevzû’u”, *Anadolu Mecmuası*, I/3, 1924, s. 85-92.

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

Süha Konuk, *Roma-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası'nın Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022. ISBN: 978-975-17-5221-5

Mehmet Sait SÜTCÜ*
(Kitap İncelemesi)

Yukarı Dicle Havzası veya Diyâr-ı Bekr Bölgesi

Doğu Anadolu Bölgesi Dağlarından doğan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Grekler, bu bereketli topraklara "iki nehir arası" anlamına gelen Mezopotamya adını verirken; Araplar da aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine Sevad veya Irak, kuzeyine de el-Cezire demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, İslam'ın zihurundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra daha da hızlanarak devam eden Arap göçleri neticesinde bölgeye gelen bu aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mntıkaya bölünmüştür. Bu aşiretlerin isimlerini verdiği el-Cezire Bölgesi'nin doğu ve güneydoğusunda Diyâr-ı Rebia, batısında Diyâr-ı Mudar ve en kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr Bölgesi yer almaktadır.

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının X. asırdan itibaren bu idari taksimata göre tanımladıkları el-Cezire bölgesinin sınırları ise batıda Suriye; kuzey ve kuzeybatıda Anadolu, kuzeydoğuda Ermeniyeye; doğuda Azerbaycan ve güneyde Anbâr'dan Tekrit'e kadar uzanan bir

* Dr. Mehmet Sait Sütçü, Muğla Koçman Üniversitesi, Ortaçağ Tarihi, İletişim: mehmentsutcu@mu.edu.tr.

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

çizgide Irak ile çevrili bir şekilde ifade edilmiştir. el-Cezire Bölgesi sınırlarının bu şekilde belirlenmesinden, coğrafi ya da siyasî sebeplerden ziyade, idarî işlemlerin ve vergi toplamanın kolaylaştırılması adına birtakım idari tasarruflar sonucunda şekillendirildiği ve bununla da el-Cezire'nin Irak'ın kuzeyinde kalan Dicle ve Fırat arasındaki topraklardan ibaret sayılamayacağı, hatta idarî ve tarihî olarak nehirlerin sınırlarını da aşan alana verilen bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin önemli şehirleri ise İsrird (Siirt), Hizan, Erzen, Meyyâfârikîn (Silvan), Hani, Âmid (Diyarbakır), Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Tell Fâfân (Çatıtepe), Mardin, Tûr Abdin, Nusaybin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re'sû'l-Ayn (Ceylanpınar), Kefertosa, Duneysir (Kızıltepe), Harrân, Ruha (Urfa), Samsat (Sümeysat), Rakka ve Suruç olarak zikredilmektedir.

Yukarıda da zikredildiği üzere, el-Cezire üç bölgeye ayrılmış olup en büyük kısmını Diyâr-ı Rebia Bölgesi oluşturmaktadır. el-Cezire Bölgesinin en büyük ve en verimli bölgesi olan Diyâr-ı Rebia, Dicle Nehri boyunca Ceziretü İbn Ömer'in yukarısındaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır. Nehrin sağ kısmında Habur, Hirmâs, Sarsâr arazisi ve sol tarafında Küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zap'ın aşağı ve yukarı kısımlarına tekabül eder. Bunun yanında bölgenin bu kısmı, kuzeyinde Mardin-Midyat eşiğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Diyâr-ı Mudar, güneyinde ise Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin suladıkları vadilerle çevrilidir.

el-Cezire'nin ikinci büyük kısmı Diyâr-ı Mudar Bölgesi olup, bu bölge batı ve kuzeybatısında Fırat Nehri'nden Belih'e kadar uzanan saha ile kuzeyde Sümeysat'tan güneydeki Âne'ye kadar uzanan topraklardan müteşekkildir. Özellikle Fırat'ın suladığı topraklara sahip olmasıyla el-Cezire Bölgesi'nin en verimli topraklarına sahiptir. Bölgenin bu kısmının bir diğer özelliği ise ticaret güzergâhının üzerinde olmasıdır. el-Cezire'nin diğer iki kısmı ile karşılaştırıldığında

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

daha düz bir yapıya sahip olması nedeniyle de burada bulunan şehirler genellikle korunaksızdır. Hem verimliliği hem de ticaret yollarının geçtiği topraklar olması hasebiyle her dönemin güçlü siyasi teşekküllerinin odağında bulunmuştur.

el-Cezire Bölgesi'nin son ve en küçük bölgesi olan Diyâr-ı Bekr Bölgesidir. Aslında tarihsel arka plana bakıldığında, diğer iki kısım kadar eski bir geçmişe sahip olmayıp X. asırda Diyâr-ı Rebia Bölgesi'nin kuzey kesimlerinin idari taksimata tabi tutulmasıyla ortaya çıkmış ve o dönemden sonra Orta Çağ müelliflerini bölgenin tam sınırları belirleme noktasında kararsız bırakmıştır. Bakıldığında, bu bölgeye dahil edilen şehirler XI. asırdan XIV. asra kadar eserlerini kaleme almış olan müellifler arasında bir bütünlük arz etmediği gibi, farklı dönemlerde bölge değişkenlik gösteren sınırlarla gösterilmiştir. Diyâr-ı Bekr Bölgesi, el-Cezire Bölgesinin en küçük kısmı ve en kuzeyde yani *Yukarı Dicle Havzası'nda* yer alan toprakları havi bir bölgedir. Hayvancılığa elverişli yaylalara, tarıma elverişli sulanabilen topraklara sahip olmasının yanında, doğu-batı ile kuzey-güney ticaret yollarının da kesişme noktasıdır. Bu nokta doğu-batı ve kuzey-güney medeniyetlerinin temas noktasıdır aynı zamanda. Bu temas sayesinde bölge zengin bir kültürel mirasa sahip olmuştur. el-Cezire Bölgesinin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı hüviyetindeki bu bölge, aynı zamanda madencilik yapılan sahalara da hâkim bir konumdadır. Moğol hâkimiyetine kadar olan dönem esas alındığında, Diyâr-ı Bekr Bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu yay; batıda Çermik, Karacadağ ve Derik'e kadar uzanan bir hat; güneyde Mardin ile Tûr Abdin Bölgeleri ve doğuda da Dicle'nin güneye doğru akarak yartığı vadi ile İsrird'ten Hizan'a kadar uzanan bölgelerle çevrili bir bölgedir. Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin önemli şehirleri ise Âmid, Meyyâfârikin, Mardin, Erzen ve Hısn Keyfâ'dır.

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

Diyâr-ı Bekr Bölgesi ya da diğer bir deyişle *Yukarı Dicle Havzası*'nın tarihini ortaya koymak adına günümüze kadar çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Lakin özellikle bu bölge üzerine çalışmaları ve otuz yıllık uzmanlığı döneminde hem kendisinin hazırladığı hem de öğrencilerine yaptırdığı tezler/çalışmalar ile bir isim ön plana çıkmaktadır: Adnan Çevik. Burada incelenen kitabın hikâyesi de bu şekilde başlamış ve bu çalışmaların en erken halkasını oluşturmuştur. Zira III. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin tarihini konu edinen tezler hazırlanmış, Çevik kendi Doktora tezinden sonra çalıştığı dönemin öncesi ve sonrasıyla beraber bölgenin bin yılı aşkın tarihine de öğrencilerini yönlendirmiştir. Bu bağlamda şu dört tez önemlidir: Adnan Çevik, bölgenin Türk yurdu olmaya başlama faslından Moğol İstilasına kadar olan dönemini *XI-XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi* başlıklı bir çalışmayla 2002 yılında tamamlamış; bu çalışmayı takiben Mustafa Alican tarafından bölgenin önemli şehirlerinden Silvan'ı konu alan ve kuruluşundan başlayarak incelemeye tabi tuttuğu şehrin sosyal, siyasal ve ekonomik tarihini konu edinen *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)* başlıklı doktora tezini 2012 yılında tamamlamıştır. Aynı tarihte çalışmalarına başlayan Süha Konuk tarafından bölgenin Roma-Sasani mücadeleleri kapsamındaki tarihini ele alan ve bu kitaba dönüşen *Roma-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (MS. 298-591)* başlıklı tezi 2017 yılında tamamlanmış ve bölge tarihi çalışmaları serisindeki yerini almıştı. Son olarak bu çalışmaların Geç Orta Çağ dönemini konu alan ve Mehmet Sait Sütcü tarafından 2020 yılında tamamlanan *XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)* başlıklı tez hazırlanmıştır. Bu tezde de Moğol istilasından Osmanlı hâkimiyetine kadar geçen dönem ele alınmış ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin yaklaşık bin yılı aşkın tarihi kaleme

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

alınmıştır. Bu çalışmalar dışında Ali Mıynat, Songül D. Alican, İbrahim Güneş, Hüseyin Karaçam gibi başka uzmanlar da bu bölge ve bölgede yer alan şehirler üzerine çeşitli çalışmalar yapmışlardır.

Roma-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dizle Havzası'nın Tarihi Coğrafyası

Öncelikle kitabın arka kapağında yer alan kısa özet çalışmanın içeriğini genel hatlarıyla okuyucuya aktarma noktasında başarılı ve ön kapakla beraber göze hoş gelen bir dış görünüme sahiptir. Özellikle kapak fotoğrafı olarak seçilen ve maalesef artık bugün sular altında olan bir hazine değerindeki Hasankeyf görüntüsü çok şık bir görüntü arz etmektedir. Bu fotoğrafta görülen ve Artuklu-Eyyubî izleri taşıyan muhteşem köprüden kalma harabeler de Hasankeyf'in zengin tarihini anımsatmaktadır. Zira XVI. yüzyılın başında bölgeye uğrayan Venedikli bir tüccarın verdiği malumat, şehrin bu zengin kültürel mirasına işaret etmiştir. Şehirde iki ay kalan bu Venedikli tüccarın harabe şeklinde resmedilen kitap kapağındaki bu köprüye dair sözleri de yeniden zihnimde canlandı: "...şehre gitmek isterseniz ırmaktan geçmeniz gerekir. Bu durumda taştan yapılmış oldukça güzel ve ilginç, büyük bir köprüden geçersiniz. Sanırım ondan daha iyisini bulamazsınız. Bu köprüünün geniş ve yüksek, tek parça halinde beş tane gözü var. Orta gözünü taştan ve epey muhkem yapmışlar. Bu gözün uzunluğu iki veya üç; genişliği bir adımdır. Bu yapı o kadar büyük ki çevresi yirmi adım olup sütun şeklinde inşa edilmiş. İrmağın ortasında yer aldığı için ırmağın merkezini tutuyor. Bu göz öylesine geniş ve yüksek ki üç yüz kişilik bir gemi yelkenlerini açmak suretiyle altından geçebilir. Doğrusu ben birkaç defa onun üzerinde durup ırmağı seyretmiştim, yüksekliğini görünce vücudumu büyük bir titreme kaplamıştı. Ama köprüünün manzarası aklıma gelmişken söylemem gerekiyor ki İran'da üç acayip şey biliyorum: biri bu Hısnı

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

Keyfa Köprüsü, diğeri Sultan Hasan Bey'in Sarayı, üçüncüsü ise Çemişgezek Kalesi".

Roma-Sasani savaşları günümüze kadar Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ araştırmacıların ilgi odağı olmuş, siyasi ve diplomatik boyutları geniş analizlerle tahlil edilmiştir. Fakat mücadelenin tarihî coğrafya boyutu ve sosyo-kültürel hayata vermiş olduğu etkiler genellikle arka planda kalmış ve pek çalışılmamıştır. Aslında bu durum sadece bu kitaba konu olmuş coğrafya için değil diğer pek çok bölge/şehir için de aynıdır. Çalışmaların siyasi, askerî ve sosyo-ekonomik boyutları daha ziyade bir odak noktası oluşturmuştur. Bu durum da tarihsel coğrafya ve demografi çalışmalarının yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu bağlamda bu eser ilgili bölge ve dönem açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır. Kitapta işlenen dönem, MS. III. yüzyıldan VII. yüzyılın ortalarına kadar süren büyük bir mücadeleye odaklanmış, Kafkaslardan Güneyde Arap Yarımadası'na kadar uzanan bir coğrafyadaki ilişkilerin merkezindeki bir coğrafyaya kitlenmiştir. Zira aşağı yukarı her dönemde bu mücadelenin merkezinde Yukarı Dicle Havzası olmuştur. Bu bağlamda kitap, ilk olarak Roma-Sasani mücadelesini başından sonuna kadar genel hatlarını konu edinmiş ve bölgedeki çatışmaların tarihsel arka planına ışık tutmuş, akabinde *Yukarı Dicle Havzası*'nın tarihî coğrafyasını ele alarak bölgenin Roma-Sâsâni savaşları esnasındaki idarî durumu, bölgenin şehirleri ve kalelerini tarihsel coğrafya açısından izah etmiştir. İki bölüm ve sekiz alt başlıktan müteşekkil bu eser, bahsi geçen bu dönemi ve söz konusu bölgenin tarihî coğrafyasına bütün teferruatıyla ortaya koymaktadır. Roma imparatorlarından I. Constantinus (306-337) zamanından Heraclius (610-641) dönemine kadar tahtta bulunan yirmi imparator ve yine Sâsânilerden Narseh (293-302) döneminden III. Yezgird (632-651) zamanına kadar yirmi iki hükümdarın dönemlerinden elde edilen veriler kullanılmıştır. Şüphesiz kro-

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

nolojik olarak geriye doğru gidildiğinde kaynak sıkıntısı olduğu bütün araştırmacıların malumudur. Bu eserde de yer yer kaynak sıkıntısının varlığı göze çarpmakta ve bu durum da yazar tarafından dile getirilmektedir. Fakat bahsedilen imparator ve hükümdarlar dönemlerine dair kaynaklar ve yine bu dönemler üzerine kaleme alınmış çalışmalarla bu eksik giderilmeye çalışılmıştır. Yeri gelmişken değinilmesi gereken en önemli hususlardan bir tanesi ve bu çalışmayı da özel kılan durum, bölgede gerçekleştirilen kazılardan elde edilen materyalin kullanılması ve sık sık kazı raporlarına gönderme yapılmasıdır.

Eserde önsöz, metin içi ve dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, çalışma boyunca kullanılmış kaynaklar ve giriş bölümü ile başlamaktadır. Burada üzerinde durulacak kısım yararlanılmış kaynaklar üzerine yazılmış bölümdür. Kaynakların genel olarak tanıtıldığı bu dönem hem dört asırlık uzun bir süreyi kapsaması hem de geniş bir coğrafyaya havi olması hasebiyle kıymetlidir. Bu döneme ilişkin yapılacak her çalışmaya kılavuz olabilecek niteliklere sahiptir. Binaenaleyh bu kısmın birçok araştırmacıya büyük faydası olacaktır ki kaynakların farklı nüsha ve künye bilgileri mevcuttur. Diğer yandan Roma İmparatorluğu'nun merkezinin batıdan doğuya kaydığı döneme denk gelmesi ve bu çerçevede imparatorluğun kapladığı geniş coğrafyanın da etkisiyle dönemin değişken sosyo-kültürel yapısını izah eden farklı dillerde yazılmış kaynağın varlığı önemlidir. Latince, Grekçe, Süryanice, Ermenice ve Arapça gibi dillerde yazılmış eserlerin yanında Partça ve Farsça (Pers dönemi) yazıt ve kitabelerin tanıtımı ve eserde ne ölçüde kullanıldıklarının açıklanması çalışmanın olumlu yanlarından biridir. Kaldı ki bu eserler arasındaki farklılıkların tartışılması ve karşılaştırılmasının metin içerisinde yapılması yerinde bir karar olmuştur. Zira anlatılan bir olaya dair farklı yaklaşımların konunun geçtiği yerde ele alınması metin bütünlüğü sağlamıştır. Son olarak bu kısımda yapılan “modern çalışmalara” iyi bir

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

gözle bakıldığında da eksik kalan kısmın bu eserin içeriğini oluşturan konu olduğu rahatça gözlemlenebilir. Kaldı ki hem bu kısımda hem de kaynakçada görüleceği üzere bölge ve tarihsel coğrafya namına Türkçe verilmiş eser/eserler görmek imkansıza yakındır. Giriş bölümünde de bölgenin tarihsel sürecinden bahsedilmesi ve ayrıca lokalizasyon çalışmalarına verilen öneme/yapılan itirazlara eğilmesi eserin bir başka artısıdır.

Yukarıda eserin iki bölüm ve sekiz alt başlıktan ibaret olduğunu belirtmiştik. Bu alt bölümler de spesifik tarih aralıkları ve konuyu anlaşılır kılmak adına bölümlere ayrıldığı anlaşılan yirmi altı alt başlıktan oluştuğunu belirtmek lazım. Birinci bölüm “Tarihî Arka Plan” ana başlığı altında “226-363 Yılları Arası: Sâsâni Hanedanının Doğuşundan 363 Yılı Anlaşmasına” kadar olan tarihi olayların anlatıldığı ve “298 Yılı Anlaşması” ile “363 Yılı Anlaşması”nın detaylarına değinilen konulardan söz etmektedir. Özellikle Persler’den önce Roma-Partlar arasındaki savaşlar ve mücadeleler çerçevesinde tarihsel arka planın ele alınması ve Sâsâni hanedanlığın yükleyip Partların yeri alarak Roma’ya rakip olması genel hatlarıyla özetlenmiştir. Kronolojik olarak ilerleyen eserde bu bölümün ikinci alt başlığı “Roma İmparatorluğu’nun Doğu Sınırında Hun akınları” ile “Beşinci Yüzyıl: Batıda Meşguliyet, Doğuda Ekseri Huzur” alt başlıklarıyla “363-502 Yılları Arası: Kısmi Barış Dönemi” ne ayrılmıştır. “502-591 Yılları Arası: Yoğun Mücadele” döneminin ele alındığı ve “Justinianus ve Hüsrev: Kısa Ömürlü Ebedi Barış”, “General Mauricius’tan İmparator Mauricius’a”, “Mauricius ile II. Hüsrev: 591 Anlaşmasına giden Süreç”leri anlatan alt ve ara başlıklar da üçüncü alt başlığı oluşturmaktadır. En nihayetinde birinci bölümün son ve dördüncü başlığı olan “591 Sonrası Gelişmeler ve Son Büyük Savaş” ile tarihsel arka plan tamamlanmıştır.

Eserin ikinci ve ana bölümünü oluşturan kısım, aynı zamanda esere adını da veren “Roma-Sâsâni Mücadelelerinde Yukarı

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

Dicle'nin Tarihi Coğrafyası"nı konu edinen bölümdür. Bu ikinci bölümün yine dört alt başlığı mevcuttur. İlk başlıkta "Roma'nın Doğu Sınırı ve İdari Kısımları", "Mesopotamia Eyaleti", "Sophanene Satraplığı" ve "Arzanene Satraplığı" başlıklarıyla verilmiş ve Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında bulunan idarî taksimat tanımlanmış ve açıklanmıştır. Sınırların yaşanan yoğun mücadele dönemlerinde değişken olması, yani sık sık el değiştirmesi buna mukabil barış zamanlarında daha rahat izlenilebilir olması eserde açık bir şekilde görülebilmektedir. Tarihsel coğrafya, incelenen dönemdeki tarihi olayların geçtiği alanların belirlenmesi adına kullanılmış ve şehirlerin ya da yerleşim yerlerinin sahip olduğu mahiyetleri arz etmiştir. Örneğin ticaret şehirleri, garnizon şehirler, sınır karakolları veya dinî şehirler... Farklı mahiyetler arz edebilen yerleşimlere sahip bölgelerde bu tarz tarihsel bir coğrafya resmi çekmek koladır lakin sınır/hudut boylarında bulunan ve hele hele yoğun mücadelelerin yer aldığı Yukarı Dicle Havzası gibi bölgelerin tarihî coğrafyasını belirlemek ve bunlara sınırlar çizip hangi hüviyette olduklarını belirlemek çok kolay değildir. Bu bağlamda bu eserin önemli artlarından bir tanesi de budur. İkinci bölümün ikinci alt başlığı "Ordugâh Şehirler"e ayrılmış ve "Nisibis (Nusaybin)", "Amida (Diyarbakır)", "Martyropolis (Silvan)" ile "Anastasiopolis (Dara)" şehirlerinin birer garnizon/ordugâh olarak nasıl bir işleve sahip oldukları anlatılmıştır. Orta Çağ'ın en belirgin yerleşimlerinden olan "Kaleler" bu bölümün üçüncü alt başlığı olarak belirlenmiş ve "Cephas", "Bezabde", "Constantina", "Chlomaron", "Aphoum", "Pafenses", "Akbas", "Rhabdios", "Sisauranon", "Samocharta", "Margdis" ve "Zerzevan Kale" alt başlıklarıyla her birinin önemi, işlevi ve bu mücadelelerdeki yerlerine dair önemli tespitler yapılmıştır. Lakin yeteri kadar kaynak olmaması veya bu kalelerin mevcut kalıntılarının olmaması hem ismi geçen kalelerin lokalizasyonunu zorlaştırmış hem de

Anadolu Mecmuası,
1/II, Aralık 2022, s.93-102.

yeteri kadar bilgi verilmiştir. Geniş çaplı bir yüzey araştırması yapılmaması bir eksiklik olsa da bunun bir araştırmadan ötede olduğu ve multi-disipliner bir araştırmaya muhtaç olduğu kesindir. Bu bölümün son başlığı ise kaynaklarda herhangi bir bilgi olmadığı halde farklı kaynaklardan ve yazarın yaptığı anlaşılabilir yüzey araştırmalarından elde ettiği bilgileri içeren “Diğer Savunma Birimleri” alt başlığıdır. Daha sonra da Sonuç ve Ekler kısmı ile eser tamamlanmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki Yukarı Dicle Havzası'nın tarihî coğrafyasının ele alındığı bu eser, alanında ve Türkçe olarak büyük bir boşluğu doldurmuştur. Döneme uygun isimlendirmelerin kullanılması, farklı kaynaklardan yararlanılan geniş bir verinin işlenmesi ve dahası tarih çalışmalarında pek rastlanılmayan “arkeolojik veriler”den ziyadesiyle faydalanılması, eserin önemini artıran yanları olarak öne çıkmaktadır. Kullanılan haritalar, daha önce çizilmiş kroki ve lokalizasyon çalışmalarının es geçilmemesi de göze çarpan başka ayrıntılardır. Ufak tefek yazım yanlışları ve bazı uzun cümle yapıları eserin okunmasını nadiren zor kılıyorsa da genel itibarla yazarın akıcı bir üslûb kullandığını belirtmek gerekir. Lakin dört asır gibi uzun bir müddet ve geniş bir coğrafyayı konu edinmesi bakımından bu mazur görülebilecek bir durumdur. Kaldı ki önemli bir geçiş ve kaynaşma noktası olan bu coğrafya III.-VII. asra kadar büyük bir değişim yaşamış ve sonra da İslam fetihlerine sahne olmuştur. Partları devre dışı bırakıp Roma'ya rakip olan Sâsânilerin sonunu getirecek ve bölgeyi bu seferde Müslüman Araplar ile Roma arasında sınır yapacak olan fetihlerden de anlaşıldığı üzere, Yukarı Dicle Havzası önemini hep korumuştur. Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra batıya yönelmelerinde de yine bu bölge ilk yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Bu önemine binaen bu eserin hem İslamiyet hem de Türk Dönemi öncesi durumunu izah etmesi, bölge üzerine çalışma yapan araştırmacılar açısından büyük önemi haizdir.

DOĞU'YA YOLCULUK: VENEDİK ELÇİLERİNİN XV. YÜZYIL İZLENİMLERİ

Uzun Hasan-Fâtiḥ Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri, Çeviri ve Notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, ISBN:975-6480-51-3

(Kitap İncelemesi)
Tuğba ÖZDOĞAN*

Son zamanlarda seyahatnâmelere olan ilginin artması ve tarihsel metinlerde sıklıkla ana kaynak olarak tercih edilir olması hasebiyle seyahatnamelerin daha fazla popüler hale geldiğini görmekteyiz. Bilhassa şehir tarihi yazımında kullanılan seyahatnâmeler, kişisel meraktan daha çok, ilgili yerlere görevli olarak gönderilen kişilerin, gittikleri yerdeki gözlemlerini, oranın örf-adetlerini, yaşayış biçimlerini, yemek kültürlerini, gördükleri yerleri tasvir ederek tuttıkları notları bir araya getirerek oluşturdukları eserlerdir. Buralara gönderilen görevlilerin gitme sebepleri; mücadele halinde oldukları devletlerle ilgili bilgi toplamak ve hasımlara karşı iş birliği teklifleri de olabilmektedir. Kaleme alındıkları dönemin kültürel, siyasi ve askeri yapısını yansıtmaları ve olaylara farklı açılardan bakmamızı sağlıyor olmaları son derece dikkate şayanıdır. Bu bağlamda kaynak değerleri açısından tartışmaya mahal veremeyecek kadar ehemmiyet arz ederler.

Osmanlılar kuruldukları coğrafya itibariyle ve diğer birçok sebepten ötürü daima yabancıların ilgisini çekmiş, Osmanlı coğrafyası ilk günden itibaren birçok seyyahın uğrak noktası olmuştur. Avrupalılarla münasebetlerin yoğunlaştığı XV. yüzyılda ise gelen seyyah sayısının bir hayli arttığı bilinmektedir. İşte tam da bu dönemde Caterino Zeno

* Arş. Gör. Tuğba ÖZDOĞAN, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü. Orcid No: 0000-0002-7137-1891, İletişim: tugba.ozdogan@ozal.edu.tr

ve Ambrogio Contarini adlı iki elçinin bu toprakları çeşitli maksatlarla ziyaret ettiklerini görmekteyiz. Bu iki elçi seyahatnâmelerini, Osmanlı-Akkoyunlu mücadelelerinin yoğunlaştığı dönemde kaleme almışlardır.

Bu iki seyahatnâmeyi, çeviri ve notlarıyla tek bir kitapta birleştiren Tufan Gündüz, 1964 yılında Kayseri’de dünyaya gelmiştir. Gazi Üniveristesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden mezun olan yazar, halen aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde, öğretim üyeliği görevini ifa etmektedir. Yazarın Türkçe’ye çevirdiği bu seyahatnameleri ihtiva eden kitabın ilk baskısı Ağustos 2006’da İstanbul Yeditepe Yayınevi tarafından yapılmıştır. Tercümede esas alınan nüsha, Menuçehr Emirî tarafından Farsçaya tercüme edilen Sefernâmeha-yi Veniziyân der İran’dır. Toplamda 144 sayfa olan eserin içindekiler kısmı *Önsöz, Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmelerine Dair, Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi, Ambrogio Contari’nin Seyahatnamesi ve Uzun Hasan’ın Ülkesi Hakkında Kısa Bilgiler* başlıklarından oluşmaktadır. Yazar, eserde gerekli görülen yerlere açıklamalar ekleyerek metnin anlaşılmasını kolaylaştırmayı amaçlamıştır.

Osmanlıların adeta zirveye tırmandıkları dönemde, Fatih Sultan Mehmed’in durmak bilmeyen ilerleyişlerini kendi çıkarları açısından zararlı bulan Venedikliler telaşa düşmüşlerdir. Bu durum aynı zamanda Doğu’da kendilerine müttefik aramalarına sebebiyet vermiştir. Venediklilerin gözüne kestirdikleri ilk devlet, Osmanlılarla münasebetleri gergin olan Akkoyunlular oldu. Bu sebeple hasımları hakkında yeterli bilgiye sahip olabilmek ve Akkoyunluları bir an evvel savaşa girmeye ikna etmek maksadıyla doğu ülkelerine elçiler göndermeye başladılar. Böylece topraklarını ve hakimiyetlerini Osmanlı Devleti’ne kaptırmak istemeyen devlet ve beylikler için de aranılan fırsat doğmuş oluyordu. Nitekim bunlardan bazıları kendilerini Osmanlılarla tek başına mücadele edecek güçte görmüyorlardı.

Akkoyunluların Osmanlılara saldırmaları durumunda, Batı’da bir cephe açarak Akkoyunlulara yardım edeceklerini vaad eden Venedikliler ilk olarak Caterino Zeno ’yu elçi olarak göndermişti. Onun bu göreve getirilmesinde babasının daha evvel bu topraklarda bulunması,

kendisinin de buralara aşına olması, gençlik yıllarında Suriye’de bulunması, Doğu’yu tanınması son derece önemli bir etkendi. Zeno, Trabzon Rum İmparatorluğu soyundan gelen, aynı zamanda Uzun Hasan’ın eşi olan Despina Hatun’un yeğenydi. Dolayısıyla akraba olmanın verdiği rahatlıkla her fırsatta Uzun Hasan’ın huzuruna çıkma imkânına sahipti. Başlangıçta her şey olumlu gibi görünüyorsa da zamanla, Venediklilerin vaad ettikleri cepheleri açmayarak Akkoyunlulara destek olmamaları, Uzun Hasan’ın Zeno’ya olan güveninin sarsılmasına sebebiyet vermiştir.

Caterino Zeno’nun Seyahatnâmesi iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İran’a seyahati esnasında yaşadıklarına, Akkoyunlu sarayında Uzun Hasan’la görüşmelerine, Otlukbeli Savaşı’na dair bilgilere ve dönüş yolculuğu hakkında detaylara yer verilmiştir.

Zeno, Hasan padişaha “Uzun” denmesinin sebebini Farsça’da bu kelimenin “Büyük Adam” manasına geldiğini iddia etmiş olsa da bu izah yanlış olsa gerek. “Uzun” sıfatının kullanılma sebebi, padişahın gerçekten uzun boylu olmasından kaynaklandığı görüşü daha yaygın bir kanaattir. Zeno notlarında, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah ile Uzun Hasan’ın kardeş olarak gösterilmesi meselesine dikkat çekmişse de bu iki hükümdar kardeş değildir. Zeno’nun verdiği bilgilerin aksine Cihanşah başka bir Türkmen kabilesine mensuptu. Seyahatnamede Sultan II. Mehmed döneminde, Osmanlı kuvvetlerinin, Asya ve Avrupa halklarını şaşkınlığa uğratabilecek büyüklükte olduğuna dikkat çekilmektedir. Zeno’ya göre; Uzun Hasan Osmanlıların kudretinden çekindiği için Trabzon Rum İmparatoru Calo Johannes ile akrabalık kurarak kendini bir nevi sağlama almaya çalışmıştır.

Seyahatnamede geçen bilgilere göre Caterino Zeno Uzun Hasan’ın yanına gitme gerekçesini şöyle ifade etmiştir: Bu sırada Uzun Hasan’ın görevlendirdiği Hacı Mehmad, Murad, Nicolo ve Chefarsa adlı dört elçi de Venedik’e gelmiş bulunuyordu. Bu elçiler Venediklilerin deniz kuvvetleriyle Osmanlı ve Memlük devletlerine saldırması şartıyla sağlam bir ittifak anlaşması yapmak istiyorlardı. Venedikliler bu tekliften oldukça memnun kaldılar ve onların kin ateşini körüklemek için bir elçi göndermeyi uygun gördüler. Dünyada herkesin Büyük Türk

Mehmed'in kudretinden korktuğu bir zamanda Caterino Zeno'yu göreve davet ederek eğer Batı ülkelerinin padişahlarını ortak düşmana karşı kıskırtmazsa, bu düşman sonsuz hırs ve arzusuyla kuvvet toplamış ve dünya imparatoru olma sevdasına kapıldığından Doğu ülkesinin hükümdarını Türklere karşı endişelendirmek ve onları hareketlerinden şüpheye düşürmek için Uzun Hasan'ın sarayına elçi olarak görevlendirmişlerdir. Venedikliiler Uzun Hasan'a Türklere saldırımları halinde 100 tane silahlı kısa gemi ve diğer irili ufaklı pek çok gemiyi silahlandırmaya ve bu gemilerle Osmanlı İmparatorluğu'na denizden saldırıyı vaad ediyorlardı.

6 Haziran'da yola çıkan Zeno, birkaç ay sonra Rodos'a varmış akabinde Karaman topraklarına girmişti. Birçok zahmetin ardından İran'a ulaştığında sarayda büyük sevinçle karşılanmıştı. Zeno, Şahı ziyaret ettikten sonra Despina Hatun ile görüşmek istediysede bu isteği önce makul karşılanmamıştı. Akkoyunlu adetlerine göre saray kadınlarını kimsenin ziyaret edemediği, çünkü aksi bir durum da onun biriyle zina yaptığı izlenimine varılabileceği Zeno tarafından ifade edilmiştir. Bu nedenle İranlı kadınların dışarıda gezerken ya da savaşa giderken yüzlerini atın yelesinden dokunan bir tür ağ ile örttükleri bilinmektedir. Tüm bu zorluklara rağmen özel izinlerle Despina Hatun ile görüşmeyi başaran Zeno, oraya gitme nedenini bildirince kendisinden çok büyük destek almayı başarmıştır. Despina'nın sarayda Hristiyan adetlerini rahatlıkla sürdürebiliyor olması Zeno'nun dikkatini çekmişti. Her gün Kutsal Akşam Yemeği ayini Rum kilisesi usullerine göre düzenliyor, Uzun Hasan'ın da büyük bir ihlasla buna iştirak ettiği ifade edilmekteydi. Zeno ayrıca şahın başka bir dine, hatta kendisinin düşman olduğu bir dine mensup olan eşine karşı bu kadar müsamaha göstermesine şaşırıyordu.

Caterino Zeno'nun özel mektuplarında, Osmanlı ile Akkoyunluların savaşa tutuştukları esnada padişahın serdarlarından biriyle savaşçıları bizzat teftişe gittiğinden, askerlerin sayısının 100 bin süvari olduğundan, süvarilerin atlarının bir bölümünün İtalyanlar tarzında silahlandırıldığından, askerlerden bazılarının vücutlarını her türlü darbeden koruyan kalın ve sağlam derilerle, bazılarının ince ipekli kumaşlarla

oldukça kalın bir şekilde sarararak oklardan korunmaya çalıştıklarından bahsedilmektedir. İran'dan çıkan Safevi ordusunun takip ettiği güzergaha, nerelere kadar gittiğine ve Otlukbeli savaşına dair de ayrıntılara yer verilmiştir. Zeno mektuplarında, Otlukbeli Savaşı'nda ölenlerin sayısının çok olduğunu belirtse de net bir sayı vermemiştir. Josaphat Barbaro¹ adlı başka bir Venedikli elçiden gönderilen mektup savaş esnasında Zeno'ya ulaşmıştır. Söz konusu mektupta Venedikliler tarafından Uzun Hasan'a çeşitli hediyeler gönderildiği ve Venedik deniz kuvvetlerinin Karaman'a ulaştığı haber verilmiş, bu da Uzun Hasan'ı bir hayli memnun etmiştir.

Zeno'nun İran'a gidişinin ardından aylar geçmesine rağmen Venedik'in verdikleri sözleri tutmaması elçinin şahın gözünden düşmesine ve kendisine eski ilgi alanının gösterilmemeye başlanmasına yol açmıştır. Zeno'nun Venedik'ten ayrılmasından 20 ay sonra, Venedik Cumhuriyeti sözünde duracağını bir kez daha belirtmek amacıyla Josaphat Barbaro'yu elçi olarak çeşitli hediyelerle birlikte İran sarayına göndermiştir. Bu hediyeler; altı tane kale yıkan büyük top, çok sayıda fitilli tüfek, savaş tüfeği, barut, bunların yanında altı topçu ve yüz tüfekçi ile top kullanmada mahir olan askerlerden ibaretti.

Önce büyük mutluluk yaşayan Uzun Hasan, Osmanlılara karşı mağlup olunca büyük üzüntü yaşamış, bunun üzerine mektup yazarak yardım istemek suretiyle her iki tarafın ortak düşmana karşı birlikte

¹ Önce tüccar olarak daha sonra da elçi olarak Doğu'ya iki seyahat yapan Josaphat Barbaro, XV. yüzyılda Tatar ülkesi, Anadolu ve İran'a yaptığı yolculuklarının bir neticesi olarak seyahatnâme kaleme almıştır. İlk yolculuğunda, 1436-1452 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Tatarlar arasında bulunmuş, ikinci yolculuğunu ise Osmanlı-Venedik savaşlarının hız kazandığı dönemde Venedik elçisi sıfatıyla 1474-1478 yılları arasında Anadolu üzerinden İran'a gerçekleştirmiştir. Venedik Cumhuriyeti'nden gönderilen ateşli silahları Akkoyunlulara teslim etmek ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı Osmanlılara karşı savaşmaya teşvik etmek gibi bir misyonla bu ziyareti gerçekleştiren bir diğer Venedikli olması hasebiyle onun seyahatnamesi de çok büyük önem arz etmektedir. Bkz. Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, Ankara 2016.

hareket etme arzusunu iletme amacıyla Zeno'yu Avrupalı krallara göndermiştir. Böylece elçi padişahın sarayından ayrılmıştır. Zeno, Kefe'de iken Venedik Cumhuriyeti'ne bir mektup yazarak, son savaşlardaki olayların hepsini izah etmiş ve Uzun Hasan'ın onu ne şekilde gizli bir görevle ortak düşman aleyhine tahrik etmek amacıyla Avrupalı krallara gönderdiğini anlatmıştı. Şah, baharda Osmanlılara karşı tekrar şansını denemek niyetindeydi, fakat Venedikliler durumun akıbetini bilmediklerinden ötürü aldıkları bu haberlerden oldukça memnun kalmışlardı.

Caterino, henüz Lehistan'dayken Venedikliler tarafından Uzun Hasan'a elçi olarak gönderilen Paolo Ognibene'yi görmüş ve kendisi de İran padişahına son durum hakkında bilgi vermek amacıyla mektuplar yazarak bu elçi vasıtasıyla göndermiştir. Mektuplarda *“Her ne şekilde olursa olsun Hristiyan krallar, Şah'ın Türklerle tam olarak savaşa başladığını gördüklerinde ona destek vereceklerini ve kendisinin de (Caterino) işini yapmakta ısrarlı olacağını; elinden gelen bütün gücüyle Şah'ın ona verdiği görevi Frenk krallarına bildireceğini”* ifade ediyordu. Bundan sonra Macaristan tarafına yönelip Macar kralı ile görüşen Zeno, zaten Türklerle savaşıma eğiliminde olan kralı padişaha destek hususunda ikna etmiştir. Hatta Kral, Zeno'dan öylesine etkilenmişti ki Budapeşte'de bulunan özel bir menşurda² Zeno'ya seçkinlik lakabı vermiştir.

Caterino Macaristan'dan ayrılıp, Venedik'e gelmiş ve burada bütün halk tarafından sevinç çığlıklarıyla karşılanmıştır. Halk tarafından öylesine sevilmişti ki onu, büyük tehlikeler karşısında pes etmeden ülkesi için hizmet etmiş önemli bir kişilik gördüklerinden “Onlar Konsül”ne seçmişlerdi. Bu seçim onun için bir övünç kaynağı olmuştur.

Zeno seyahatnamesinde, İranlıların medeniyetinden, güzel gelenekler ve göreneklerinden, yiğitlik ve savaşçılık özelliklerinden bahsetmiş, fakat onların yaptıklarını ve haberlerini derleyip kayıt altına alarak

² Padişahın verdiği vezirlik, müşirlik veya kazılıkuzatlık rütbelerinin tevcihini hâvî ferman. Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s.617.

gelecek nesillerin övünmesi için bırakabildikleri bir edebiyatlarının olmamasından yakınmıştır.

Seyahatnamenin ilerleyen sayfalarında Uzun Hasan sonrası dönemden bahsedilmiş olup, eşi Despina Hatun ve kızlarının durumları ortaya konmuş, Uzun Hasan'ın çocuklarından olan Haydar'ın kardeşleriyle olan mücadelelerden galip gelip Derbend kapılarına dayandığına dair bilgiler yer almıştır. Derbend şehrinin bulunduğu yer itibariyle doğu ülkelerinin en güçlü şehirlerinden biri olduğunu ifade eden Zeno, eğer ona bekçiler koysalar kimsenin o şehre giremeyeceğini belirtmiştir. Derbend, Çerkes ülkesine girilen tek geçit yeri olma özelliğini taşımaktadır. O diyarın halkı buraya demirden yapılmış kapı anlamında “Demir Kapı” demişlerdir. Bu ismin burada bir demir kapı olmasından değil de saldırıya geçenlere karşı oldukça dayanıklı ve müstahkem olmasından kaynaklandığı kuvvetli ihtimaldir.

İkinci bölümde ise Caterino Zeno'nun bizzat tanık olmadığı olaylara değinilerek Akkoyunlu hanedanının çöküşü, Safevilerin ortaya çıkışı ve Şah İsmail'in Şiiliği yayma faaliyetlerinin bir sonucu olarak Yavuz Selim'le Çaldıran Savaşı'nda karşı karşıya gelmeleri gerek İran ordusuna gerekse Türk ordusuna, kullandıkları güzergâhlara dair detaylara yer verilmiştir. Seyahatnamenin bundan sonraki kısımlarında Şah İsmail'in gençliği, derleme bilgi ve hikayeleri kapsadığı aşîkârdır. Nitekim Zeno bu olayları bizzat görmemiştir. Bu bölümde yer alan bilgiler itibariyle bir seyahatnameden daha çok tarihi bir metin okuyormuş izlenimine kapılmamak elde değildir.

Bir diğer seyahatnâme-yi yazan elçi ise Ambrogio Contarini'dir. Seyahatnâmesinin ilk satırlarında kendisini “*Ben, Messer Benedetto'nun oğlu Ambrigo Contarini*” şeklinde tanıtarak görevini “*Pre-gadi Konsülü 'nde Venedik Doc'u tarafından İran'ın saygıdeğer hükümdarı Uzun Hasan'a elçilik görevine tayin edildim. Bu görev, gideceğim yolun uzun ve tehlikelerle dolu olması sebebiyle oldukça zor ve sıkıntılı görünüyordu. Venedik'in saygıdeğer yöneticisinin sadıkane hizmetkârı olma niyetinden ötürü, Hıristiyanlık âleminin hayır ve selâmetine, Peygamberimiz İsa Mesih'in ve onun Kutsal Annesi'nin adının iftarı için tehlikeden korkmayı unutmaya; Saygıdeğer lidere ve*

Hristiyanlığa hizmet etmekten duyduğum gönül hoşluğu ve mutlulukla yola çıkmaya karar verdim.” şeklinde tanımlamıştır. Venedik Cumhuriyeti, 10 Eylül 1473’te Ambrogio Contarini ’yi İran sarayında Venedik elçisi sıfatıyla görevlendirdi. Almanya, Polonya, Aşağı Rusya ve Büyük Tataristan ovasını geçtikten sonra Kefe’ye oradan da İran sarayına ulaşmıştır. Contari’nin ifadesine göre 23 Şubat 1473’ten 10 Nisan 1477 tarihine kadar ki süre zarfında bütün maceralarının kısa bir özeti, içinden geçtiği şehirlerin ve vilayetlerin vasıflarını nakletmeye ve o diyarın halkının âdet, gelenek ve göreneklerini anlatmaya karar vermiştir. Kendisine eşlik etmek üzere katipliğini yapan Keşiş Stephano Testa, Tercüman Dimitri da Sitinis ve iki hizmetkârı olan Mafeo da Bergamo ile Zuanne Ungharetto olmak üzere toplamda beş kişi Venedik’ten İran’a gitmek için Alman tarzı kıyafetlerle yola koyulmuşlardır. Avrupa’da geçtikleri yerlerde büyük hürmet görmekle birlikte, Nürnberg’de Polonya imparatorunun iki elçisiyle yolculuğa devam etmişlerdi. Alman topraklarında birçok güzel şehirlerde duraklamış, konaklamak için genelde büyük şehir ve kaleleri seçmişlerdir. Contarini, gittiği yerde gördüğü krallarla olan detayları vermeyi, yeme içme alışkanlıkları, hatta bazı adetlerin kendilerinininkiyle benzerlik ve farklılıklarına kadar aktarmayı seçmiştir. Polonya ülkesinden geçerken kralla ve onun oğullarıyla olan görüşmelerinden bahsederek, ülkenin görünüşte fakir bir ülke olduğuna da işaret etmektedir.

1474 Mayıs’ının birinci günü Chio veya Magraman denilen şehre ulaşan elçi, o tarafta Rusya sınırı olduğunu ifade etmiş ve bu şehirde Yukarı Rusya’dan hayvan derileri ve sansar kürkleri getiren tüccarların oraya geliş gidiş yaptıkları görmüştür. Bu tüccarlar kervanlarla Kefe’ye gidiyorlar ve Tatarlar onları genellikle tutukluyorlardı. Bu bölgenin insanları âdetleri olduğu üzere şafaktan sabahın dokuzuna kadar çalışıyorlar, ondan sonra gece vaktine kadar mağarada günlerini geçiriyorlardı.

3 Haziran 1474 tarihinde Kefe’den ayrılan elçi, Kefe şehriyle ilgili pek detay verememesinin sebebini orada kaldığı süre zarfında kendisini kimsenin görmemesi için evde oturmasına bağlıyor. Karaya incekleri yerde at bulunmaması sebebiyle gemiye binerken yanlarında

dokuz tane at götürdüklerini bildiren Contarini, Fasso'ya varmış ve bu beldenin halkının çok vahşi huylu olduğundan, saçlarını rahipler gibi tıraş ettiklerinden bahseder. Burada taş ocakları, tahıl ve şarabın olduğu, ayrıca çok fazla geçim sıkıntısı çektiklerinden, en büyük yiyeceğin darı olduğundan, eğer halkın Trabzon'dan biraz balık ve şarap, Kefe'den tuz getirmezlerse işlerinin zor olduğundan bahsedilmektedir. Contarini fazla miktarda batıl inancı olan halkın çalışkan olmadıklarını ifade ederek nehirlerinde çok sayıda balık olduğu halde sadece darı tüketmelerini yadırgamıştır. Buranın halkı Hristiyan olup Rum kilisesine bağlıdırlar.

Akabinde elçi, görkemli bir şehir diye tabir ettiği Tebriz'e ulaşarak orada Uzun Hasan'ı görme mutluluğuna eremediğinden dolayı akrabaları onu Uzun Hasan'ın oğluyla tanıştırmışlardır. Contarini, zaman zaman gökyüzünün altında açık alanlarda, zaman zaman kendisine tahsis edilen köhne evlerde, bazen de kervansaraylarda istirahat ederek bu son derece uzun, zahmetli ve tehlikeli yolculuğu İsfahan'da sona erdiliyor. İsfahan'a giderken yolculuk boyunca birkaç tepe harici bölgenin geriye kalan kısmının engebeli olduğunu ve oldukça kurak bir iklime sahip olmasından dolayı hiçbir türden ağaca rastlamadıklarını da ifade ediyor. Burada aynı zamanda bir diğer Venedik elçisi olan Josaphat Barbaro'nun ikametgâhının izini bulup onunla da görüşme imkânı bulmuştur. İsfahan'da Uzun Hasan'ın huzuruna Barbaro ile birlikte çıkan Contarini, Venedik Doc'u tarafından elçi olarak gönderilmesinin sebebini arz ederek itibarnâmesini sunmuştur. Sarayı gezme fırsatı bulan Contarini sarayın düzlükte ve ortasında bir ırmağın aktığı, gönül açıcı bir yerde bulunduğundan, onun bir bölümünün dört köşeli ve Sultan Ebu Said'in başının kesilmesini resmeden bir perdeyle süslenmiş olduğundan bahseder. İsfahan'da Uzun Hasan'ın hizmetinde ayın yirmi beşine kadar kalan elçi, pek çok kez Uzun Hasan'la görüşme fırsatı bulmuştur.

İsfahan, oldukça geniş ve her türlü nimetin fazla miktarda bulunduğu bir ovada kurulmuş olup ham kerpiçten bir hisarı vardır. Tebriz'den İsfahan 24 günlük yol mesafesindedir. Hububat ve meyve açısından zengin olan ülke, bu ürünleri su kanalları vasıtasıyla elde

etmiştir. Ekmeğin fiyatı oldukça uygunken etin fiyatının pahalılığı vurgulanmaktadır. Elçi, buranın halkının Hristiyanları sevdiğini ve orada bulunduğu süre boyunca kendisine karşı hiçbir saygısız davranışa maruz kalmadığını ifade eder. Ayrıca İran kadınlarının oldukça münasip tarzda elbiseler giydiklerini ve ata binme hususunda maharetli olduklarını gözlemlene imkanına sahip olmuştur.

Elçi bir süre sonra Uzun Hasan'la birlikte İsfahan'dan ayrılıp Tebriz'e geri dönmüş, orada Burgundy Dükü'nün ve Moskova Dükü'nün elçileriyle görüşme fırsatı yakalamıştır. Ardından Uzun Hasan'la son kez görüşen elçi kendisinden şu emirleri almıştır: *“Siz kendi önderlerinizin ve Hristiyanların hükümdarlarının yanlarına döneceksiniz. Benim nasıl bir şekilde Osmanlılar'a karşı savaşa hazırlandığımı söyleyeceksiniz. Ama işittiğime göre o İstanbul'dadır. Ve yılın sonuna kadar da orada kalmak istiyor. Ben işin doğrusunu Osmanlı halkı ile savaşmakta görmüyorum. Bu yüzden askeri güçlerimin bir bölümünü isyancı oğlumun başını ezmek; diğer bir bölümünü de Osmanlı Sultanı'nın kuvvetlerine felaket götürmeleri için görevlendirdim. Bende burada kendimi gelecekte onunla savaşa hazır durumda tutuyorum. Bu hususları hizmetinde olduğunuz yöneticilerine ve Hristiyan hükümdarlara söylemelisiniz.”* Kendisine Uzun Hasan tarafından verilen emirleri alan elçi, yine çeşitli yerlerden geçerek oldukça uzun bir yolculuk sonrası ülkesine varmış, kendisiyle gönderilen mesajı ilgili yerlere aktarmıştır. Ailesine kavuştuğu anın sevincini okuyucuya derinden hissettiren Contarini, sağ salim ulaştığı için Tanrı'ya çokça ibadet etmiştir.

Contarini seyahatnâmesinin bitirirken kendisinin herşeyi görme duyma imkânına sahip olduğunu, fakat çok fazla önemli bulmadığı şeylerden bahsetmekten imtina ettiğini, bunun sebebini de yolculuğunun hikayesinin çok uzun sürmesini istemediği şeklinde açıklamıştır.

Contarini gittiği her şehri, kalelerini tasvir etmiş, orda yetiştirilen ürünler, bu ürünlerin fiyatları, halkının giyim kuşam şekilleri, adetleri, merasimleri, fiziksel özellikleri, maharetleri, askeri birlikleri vs. konuları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bunu yaparken de gayet akıcı ve sade bir dil kullanmış, tüm bu yönleriyle de Zeno'nun seyahatnamesinden ayrılmıştır. Zeno seyahatnamesinde siyasi olaylara daha çok yer

Anadolu Mecmuası
1/II, Aralık 2022, s.103-113.

verirken, Contarini gördüğü yerleri tasvir etmeyi ihmal etmemiştir. Farklılıklarına rağmen her iki seyahatnâme de bize ana kaynak olarak Akkoyunlular, Osmanlılar ve daha birçok yerin halkı hakkında bilgi vermesi açısından oldukça ehemmiyet arz etmektedir.